

पुष्पा

ग्रामीण स्त्रियांनी केलेल्या
स्वावलंबी शेती प्रयोगाच्या
रूजण्या-बहरण्याच्या कहाण्या...

पुष्पा

ग्रामीण स्त्रियांनी केलेल्या
स्वावलंबी शेती प्रयोगाच्या
रूजण्या-बहरण्याच्या कहाण्या...

ऋणनिर्देश

पर्यावरणस्नेही स्वावलंबी शेती प्रयोगात एकूण २५० महिला सहभागी आहेत. या पुस्तिकेत त्यापैकी १२ निवडक महिलांच्या कहाण्या विस्ताराने मांडल्या आहेत. या पुस्तिकेच्या निमित्ताने आम्ही या प्रक्रियेत सहभागी सर्व महिला शेतकऱ्यांचे आभार मानतो.

तसेच ह्या प्रयोगाची अंमलबजावणी ज्या जिल्ह्यांमध्ये सुरु आहे त्या जिल्ह्यातील मकामच्या प्रतिनिधींचे विशेष आभार मानावे लागतील. बीड जिल्ह्यातील जागर प्रतिष्ठान संस्थेच्या मनीषा तोकले आणि ललिता तांबारे, नागपूर आणि अकोला जिल्ह्यातील प्रकृती संस्थेमधील सुवर्णा दामले व शालिनी वानखडे, यवतमाळ जिल्ह्यातील प्रेरणा ग्राम विकास संस्थेच्या माधुरी खडसे व आशा करेवार, परभणी जिल्ह्यातील राजलक्ष्मी प्रतिष्ठान संस्थेचे राजू केंडे, हिंगोली जिल्ह्यातील उगम ग्रामीण विकास संस्थेचे जयाजी पाईकराव, छाया पडघन आणि सुधीर सभादिंडे आणि हिंगोली जिल्ह्यातील सद्गात्री बहुउद्देशीय संस्थेचे बालाजी नरवाडे ह्या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार.

शेती तंत्रज्ञानाचे मार्गदर्शन करून या प्रयोगाला चालना देण्याचे महत्त्वपूर्ण काम चेतना विकास संस्थेच्या निरंजना मारू यांनी केले आहे. त्याबद्दल त्यांचे विशेष आभार.

महिला शेतकऱ्यांचा हा अनोखा शेती प्रयोग समजून घेऊन, त्याला शब्दांकित करून पुस्तिकेच्या स्वरूपात आणण्याचे महत्त्वपूर्ण काम प्रशांत खुंटे यांनी केल्याबद्दल त्यांचेही आभार.

सोपेकॉम, जानेवारी २०२५

प्रकाशक

Society for Promoting Participative
Ecosystem Management (SOPPECOM)

लेखन : प्रशांत खुंटे

लेखन सहाय्य : स्वाती सातपुते

संकल्पना : सीमा कुलकर्णी, स्वाती सातपुते, स्नेहा भट

मुखपृष्ठ व मांडणी : राजू देशपांडे

संपर्क :

सोपेकॉम

१६ काळेपार्क, सोमेश्वरवाडी रोड, पाषाण, पुणे ४११००८.

gender.soppecom@gmail.com

वेबसाईट : www.soppecom.org

जानेवारी २०२५

शेतकरणींचं आश्वासन!

काय करू शकाल तुम्ही तिच्यासाठी?

द्याल तिच्या तान्ह्या श्वासांना

जखमी न होता मोकळं जगण्याचं एक साधं आश्वासन?

- अरुणा ढेरे

सोपेकॉम आणि 'मकाम' मार्फत ही पुस्तिका आपल्या हाती ठेवताना थोडं पोएटीक व्हावं वाटतंय. 'पर्यावरणस्नेही स्वावलंबी शेती' या प्रयोगाची ओळख करून देणारी ही पुस्तिका. रोपांचं रूजणं-बहरणं ही कविताच तर असते. स्वावलंबी शेती प्रयोगाच्या रूजण्या-बहरण्याची कविता म्हणजे ही पुस्तिका. ही पुस्तिका, ग्रामीण स्त्रियांचं उमलणं नोंदवते. बीजापोटी निद्रावस्थेत फळं असतात. त्या फळांच्या कहाण्या सांगते. शेतीत बाईंचं स्थान अधोरेखित करते.

भारताच्या एकूण सकल उत्पादनात कृषी क्षेत्राचा वाटा साधारण १८ ते १९ टक्के. अर्थातच एकूण अर्थव्यवस्थेत हे मोठं व अत्यंत महत्त्वाचं क्षेत्रं. अशा या कृषी अर्थव्यवस्थेत ८०% ग्रामीण महिला सहभागी आहेत पण भूधारक मात्र केवळ १३% महिला आहेत. ही आकडेवारी लक्षात घेतल्यास 'मकाम'च्या 'स्वावलंबी शेती' प्रयोगातील कहाण्यांत सुप्त महाकाव्याची पेरणी कशी आहे, हे लक्षात येईल.

२०२१ मध्ये पर्यावरणस्नेही स्वावलंबी शेतीच्या प्रयोगाला सुरुवात झाली. २०२४ मध्ये २५० महिला ह्या प्रयोगात सहभागी आहेत. या महिलांनी साधारण १४० एकर जमीन विषमुक्त केलीय. रासायनिक खतं-किटनाशकांमुळं जमिनीचा दर्जा घसरतोय, शेतीव्यवसायावर अतिरिक्त खर्चाचा भार येतोय, कर्जाच्या बोजाखाली शेतकरी आत्महत्येला प्रवृत्त होतोय, हे

वास्तव आपण जाणतो. पण शेती व्यवसायाचं हे विद्रुप चित्रं पुन्हा सावरता येवू शकतं. त्यासाठी ग्रामीण महिलांचा वाटा मान्य करावा, स्त्रियांचं योगदान लक्षात घ्यावं, हे सत्य ही पुस्तिका अधोरेखित करते.

सोपेकॉम, 'मकाम'च्या सहाय्याने महाराष्ट्रातील सहा जिल्ह्यात स्वावलंबी शेतीचा प्रकल्प राबवतेय. नागपूर, अकोला, यवतमाळ, हिंगोली, परभणी व बीड या जिल्ह्यातील अनुक्रमे प्रकृती, प्रेरणा ग्रामविकास संस्था, उगम ग्रामीण विकास संस्था, सह्याद्री बहुउद्देशीय संस्था, राजलक्ष्मी प्रतिष्ठान, आणि जागर प्रतिष्ठान ह्या मकामशी जोडलेल्या संस्थांनी या प्रयोगात पुढाकार घेतलाय.

स्त्रिया वर्षानुवर्षे शेती करताहेत. पण त्यांची मतं, कष्ट व बौद्धिक कुवत आजवर समाजाने दुय्यम मानलीय. किंबहुना महिलांना गृहितच धरलंय. हे वास्तव बदलता येवू शकतं. यासाठी स्वयंसेवी संस्थांनी गावोगाव बैठका घेतल्या. स्वावलंबी शेतीचे निर्णय महिलांनी घ्यावेत ह्यासाठी त्यांना प्रेरणा दिली.

हे निर्णय घेताना बायांना खुळ्यात काढलं गेलं, थट्टा झाली. पण महिला ठाम राहिल्या. विशेष म्हणजे आपापल्या शेताशी हितगूज करून महिलांनी, आपल्या शेतासाठी काय हिताचं, याचे नवनवे शोधही लावले. या महिला आपसात शेतीतील प्रयोगांबाबत हिजगूज करू लागल्या. यातून मिळालेल्या धैर्यातून अनेकिंनी आपलं नाव सातबारावर नोंदवून घ्यायचं धाडस केलं, नि कित्येकजणी लढायला सज्ज झाल्यात.

गावरान बियाणांची जपणूक व लागवड हा देखील या प्रयोगाचा वेगळा आयाम. चेतना विकास यांनी या प्रयोगात महिलांच्या प्रशिक्षणाची जबाबदारी घेतली. चेतना विकास ही वर्ध्यामधील संस्था अनेक वर्षांपासून स्वावलंबी शेतीवर काम करत आहे.

कृषीक्रांती व 'अधिक धान्य पिकवा' मोहिमांच्या रेट्यात शेकडो गावरान बियाणं नामशेष झाली, होण्याच्या मार्गावर आहेत. लुप्त होणाऱ्या या बीजांसोबत शेतीच्या इकोसिस्टिमचाही विलय होतोय. स्वावलंबी शेती प्रयोगात महिलांना गावरान बियाणांचा हेतुपूर्वक पुरवठा केला गेला. सोबतच सेंद्रीय खतांचं महत्त्व पटवण्यात आलं. गावरान वाणांमधील पोषण मूल्य ओळखून महिलांनी ही वाणं पेरली. या बिजांची देवाणघेवाण सुरू केली. ही घटना स्त्री स्वातंत्र्याचं नातं पर्यावरण संवर्धनाशी कसं संलग्न आहे, ते अधोरेखित करणारी आम्हाला वाटते.

दि हाऊसहोल्ड कंजमशन अँड एक्सपेंडिचर सर्व्हे २०२२-२३ नुसार भारतीय खेड्यातील एक कुटुंब जर दररोज १०० रुपये खर्च करत असेल, तर त्यातील ४६.३८ रुपये खाद्यपदार्थांसाठी जातात. अर्थात खेड्यातील कुटुंबांची निम्मी रोजी खर्च होतेय रोटीवर; रोजच्या अन्नावर. म्हणजे बचतीचे रस्ते निमुळते होतात, परिणामी शिक्षण व आरोग्यावरील खर्चानं खेड्यातील कुटुंबं दारिद्र्यात लोटली जातात.

२०११-१२ दरम्यानं राष्ट्रीय सँपल सर्व्हे झाला, या सर्व्हेक्षणाची आकडेवारी सांगते खेड्यातील कुटुंब दरमहा ३७७३ रुपये केवळ खाद्यान्नावर खर्च करते. कोविडनंतरच्या काळात उत्पन्नात घट झालीय, शिवाय महागाई देखील वाढलीय. परिणामी अन्नपदार्थांवरील खर्चातही वाढ झाल्याचं दिसतं. यामुळं शेतकरी कुटुंबांत खर्चाच्या ताळमेळीनं कुचंबना होणंही स्वाभाविक आहे. 'स्वावलंबी शेती' प्रयोगानं या समस्येवर पर्याय सुचवला आहे. महिलांनी प्रयोगामध्ये अन्नधान्याच्या बरोबर विविध भाजीपाल्याची लागवड केली. शिवाय रानभाज्यांचं संवर्धन केलं. परिणामी घरखर्चात कपात तर झालीच, शिवाय कुटुंबाच्या पोषणमुल्यातही वाढ झाली.

स्वावलंबी शेती प्रयोगाला विविध कंगोरे आहेत. पण सर्वात महत्त्वाचा कंगोरा - कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत महिलेचं स्थान पक्क करण्याचा. महिलांनी आपला खुंटा या प्रयोगातून कसा बळकट केला, याची नोंद या पुस्तिकेतील पानापानांवर आढळेल.

प्रयोगातील सुरुवातीच्या काळात बहुतेक महिलांची कुचेष्टा झालीय. अनेकिंच्या नवऱ्यांनी साथही दिलीय. अनेकिंनी नवऱ्याचं मन वळवलंय. विशेष गोष्ट ही की खेडूत महिला बोलू लागल्या. महिलांचं हे बोलणं, प्रश्न विचारणं, वैज्ञानिकांसारखं शेतात प्रयोग करणं, - आकड्यात नोंदवता येणार नाही. ती एक दिर्घ कविता आहे. या कवितेचा दरवळ पुस्तिकेतील कहाण्यांत जाणवेल. म्हणूनच या कहाण्यांच्या संकलनाचं नामकरण करताना पु. शि. रेगेंच्या कवितेच शीर्षक आम्ही उधार घेतलंय -

**पुष्कळ अंग तुझं, पुष्कळ पुष्कळ मन,
पुष्कळातली पुष्कळ तू,
पुष्कळ पुष्कळ माझ्यासाठी....**

या प्रयोगात सामील महिला, चारचौघीत उठून दिसणार नाहीत, पुष्कळातील पुष्कळ वाटतील या बाया. पण आपल्या स्वावलंबी वावरात आपलं कुटुंब नि समाजाचं पोषण होईल असं पुष्कळ त्यांनी पेरलंय, पिकवलंय...बाईचं योगदान ओळखलं, तर ती समाजाला पुष्कळ देईल हे आश्वासन या शेतकरणी देताहेत. अशा 'पुष्कळां'ची ही भेट आपल्याला आवडेल ही खात्री.

पर्यावरणस्नेही स्वावलंबी शेती प्रयोग

मुख्य प्रवाहातील शेतीचे मॉडेल नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा बेसुमार वापर, एकसुरी पीक पद्धती, आणि जमीन आणि रासायनिक निविष्टांना प्रोत्साहन ह्यावर आधारित आहे. ह्या पद्धतीमध्ये कोरडवाहू प्रदेश, वंचित समुदाय, महिला, अन्न आणि पोषणसुरक्षा ह्या सर्वांकडे दुर्लक्ष केले जाते. त्याचप्रमाणे अन्नधान्याच्या पीकांऐवजी नगदी पीकांना प्रोत्साहन दिले जाते. ह्या बदलामुळे पाणी देखील नगदी पीके आणि उद्योगांकडे अधिक वळवले जाते, ज्याचा परिणाम शेती क्षेत्रावर होतो.

शेतीमधील अरिष्ट हे स्थलांतर, शेतकरी आत्महत्या अशा विविध प्रकारे समोर येते. ह्या अरिष्टाचा महिलांवर काय परिणाम होतो ह्याबाबत फारशी चर्चा होत नाही. वंचित गटांतील महिलांवर होणारे अरिष्टाचे परिणाम अधिक गंभीर असतात. यांत्रिकीकरण, तणनाशकांचा वाढता वापर ह्यामुळे महिलांच्या कामावर परिणाम होतो. त्याचबरोबर त्यांचे ज्ञान, बियाणांची विविधता, बियाणे संवर्धनाच्या पद्धती नष्ट होत जातात. वेतन देणारे काम कमी होणे, जंगल आणि पाण्याच्या स्रोतांचा ह्रास आणि वाढता कर्जबाजरीपणा ह्यामुळे महिलांच्या बिनमोलाच्या कष्टांमध्ये वाढ होत जाते.

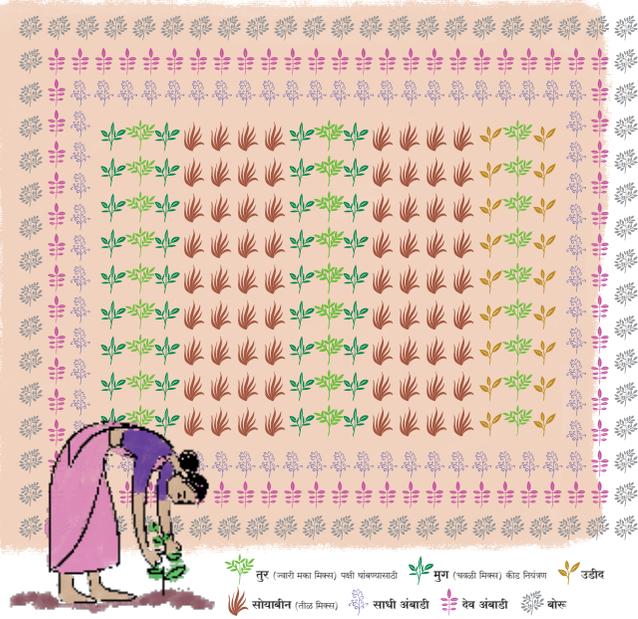
पर्यावरणस्नेही शेती हा ह्या प्रश्नांसाठीचा परिवर्तनकारी पर्याय आहे असे आम्हांला वाटते. ह्या पर्यायामध्ये मुख्य प्रवाहातील भांडवलवादी शेतीच्या मॉडेलने लोकांचे ज्ञान, निसर्ग आणि अन्नधान्य उत्पादन व्यवस्था ह्यावर जे नियंत्रण मिळविले आहे त्यासाठी एक ठोस पर्याय उभा राहतो. पर्यावरणस्नेही शेती ही केवळ शाश्वत शेतीच्या तंत्रांची व्यवस्था नसून त्यामध्ये साध्या अन्नधान्य क्षेत्रात अस्तित्वात असणाऱ्या आव्हान देणारी चळवळ

उभी करण्याची क्षमता आहे. ह्या शेतीच्या मॉडेलचा भर स्थानिक संस्कृती आणि पर्यावरण ह्यांच्याशी सुसंगत अशी अन्नसुरक्षा, तसेच उत्पादनक्षमता आणि नफ्याच्या ऐवजी आरोग्याला प्राधान्य ह्यावर आहे. सामाजिक आणि पर्यावरणीय प्रश्नांवर उत्तर देणाऱ्या ह्या पद्धतीमध्ये शेतीक्षेत्राला अधिक समन्यायी आणि शाश्वत बनविण्याची क्षमता आहे.

ह्या पुस्तिकेमध्ये दिलेल्या १३ कहाण्यांमध्ये उल्लेख केलेल्या मॉडेलमध्ये पुढील तत्त्वांचा अवलंब केलेला आहे

- रासायनिक खते, कीटकनाशके आणि तणनाशके ह्यांचा वापर नाही
- अन्नधान्य, नगदी पीके, जळण आणि जमिनीची सुपीकता ही उद्दिष्टे साध्य करणाऱ्या विविध पिकांची लागवड
- परस्परपूरक अशा मिश्र पिकांची वैज्ञानिक पद्धतीने लागवड करून मातीची गुणवत्ता वाढविणे
- सेंद्रिय पद्धतीने मातीची गुणवत्ता आणि उत्पादकता वाढविणे. त्यासाठी पिकांना बळकटी देणाऱ्या विविध कीटक आणि सूक्ष्म जीवांची वाढ करणे
- उच्च प्रतिकारक्षमता असणारी बियाणे वापरून कीड आणि रोगांना आळा घालणे
- रसायन मुक्त खते आणि कीटकनाशकांचे स्थानिक पातळीवर उत्पादन करणे
- पाणी आणि माती संवर्धनासाठी छोट्या क्षेत्रावर पाणलोट विकसित करण्याच्या नाविन्यपूर्ण पद्धती वापरणे
- पिकांचे कीड आणि जनावरांपासून संरक्षण करण्यासाठी कमी खर्चाच्या पद्धती वापरणे
- महिलांचे ज्ञान विकसित करणे आणि त्यांच्यासाठी कष्ट कमी करणारी सुलभ अवजारे पुरविणे

ह्या तत्त्वांप्रमाणे वेगवेगळ्या पिकांची मिश्र पद्धतीने पेरणी केली जाते. शेताच्या बांधावर चारही बाजूने बोरू-साधी अंबाडी आणि देव अंबाडी. एक मुगाचे तास त्यात चवळी मिक्स. मुगात चवळीचा उपयोग कीड नियंत्रण साठी होतो. त्यानंतर एक तुरीचे तास त्यात बाजरी-ज्वारी मिक्स. ज्वारी-बाजरीचा पक्षी थांबा म्हणून उपयोग होतो. त्यानंतर परत मुगाचे तास. मग तीन/चार तास सोयाबीनचे परत मुगाचे तास, मग तुरीचे तास याप्रमाणे पुढे मुगाच्या ठिकाणी उडीद/मटकी असू शकते आणि सोयाबीनच्या ठिकाणी कापूस/बाजरी सारखे कोणतेही नगदी पीक असू शकते. यामध्ये हे महत्वाचे आहे की, मुग, उडीद निघून गेल्यावर त्याचा फायदा मागे राहिलेल्या पिकाला होईल. मुग उडीद हे नत्रयुक्त खत देणारे पिक आहे. शेतामध्ये जिथे जागा उपलब्ध असेल तिथे भाजीपाला लावला जातो.

अनुक्रमणिका

मेमरी लय तेज माह्री!
सत्तूबाई पाईकराव / १३

मले शेतीचा शौक!
चंदा घोडाम / १८

आत्मा शांत व्हायलाय!
मिना गोरे / २३

मी दशवेळी पास झाली!
पद्मा भुसारी / २८

उठली की चालली!
सरीता वैराळे / ३३

जिमीन नरम झालीय!
संजीवनी साळवे / ३८

जिमिनीचं दुक तेच बायांचं दुक!
कलावती सवंडकर / ४३

हिचं इंटेलेजन हिलेच माहित बा!
नीलिमा रेंगे / ४८

अचकल बचकल शेती
संगीता तायडे / ५३

माहं मलाच कौतिक वाटतंय!
वंदना खंडागळे / ५८

तू चालली जा!
कुमुदिनी ढोले / ६२

बिनविसाचं खायाला भेटतंय!
सुमन ओक्हाळ / ६६

फोटो क्रेडीट : प्रशांत खुंटे

सत्तूबाई पाईकराव

बासंबा, तालुका हिंगोली, जिल्हा हिंगोली

“यकदा पाह्यलं का शिक्षण आलं!” साठी ओलांडलेल्या सत्तूबाई पाईकराव सांगतात, “मेमरी लय तेज चालती माह्यी!” रूढार्थाने एकही इयत्ता न शिकलेल्या सत्तूबाई. त्यांनी 'मेमरी' शब्द कुठेतरी ऐकला असेल, तोच पकडून त्या स्वतःच आपल्या बुद्धीचं कौतुक करतात. एरवी खेडूत-अडाणी बाईला कुणी शहाणी म्हणतं? तिच्या बुद्धीला नावाजतं? स्वावलंबी शेती प्रयोगात सामील झाल्यावर सत्तूबाईना मात्र, आपल्या अंगची कस्तुरी गवसली. त्यासाठी त्यांनी आपली पाठ थोपटून घेणं रास्तच.

सत्तूबाई पेहरावावरून अडाणी वाटतात. पण वृत्तीनं त्या प्रयोगशील आहेत. स्वावलंबी शेती कार्यशाळेतून मिळालेली माहिती, लक्षात ठेवणं, या माहितीमागील विज्ञान समजून घेणं नि मग माहितीचा उपयोग करणं हा त्यांचा खास गुण. एकदा बासंबा गावातील स्वावलंबी शेती गटातील सर्वच महिलांना प्रश्न पडला - पाऊस व पेरण्या

“समदे करत होते,
मून आपुनबी तसंच करायचो.
पन स्वावलंबी शेती कराय लागले,
तवापासून रासायनिक
फवारणी गिवारणी बंद केली.”

लांबल्या. उशिरा मुग पेरल्यावर शेंगा येतील का? त्यामुळं मुग पेरू नये, असंच सर्वांचं मत होतं, पण सत्तूबाईनी सर्वांना समजावलं, “शेंगा लागो की नाय लागो, पण पिकासाठी पालापाचोळा पायजे, पाचोळ्याच्या खतासाठी मुग पेरा.” थोडंफार शिक्षित महिलाही विसरल्या होत्या, ती गोष्ट सत्तूबाईनी सर्वांना लक्षात आणून दिली.

शेतकरी साधारणतः ठराविक लागवड, विशिष्टच बियाणं-कितनाशकं वापरतात. चाकोरी मोडत नाहीत. सत्तूबाई सांगतात, “समदे करत होते, मून आपुनबी तसंच करायचो. पन स्वावलंबी शेती कराय लागले, तवापासून रासायनिक फवारणी गिवारणी बंद केली.” सत्तूबाईनी वहिवाट बदलली. रासायनिक खतं-कितनाशकांचा वापर थांबवला. त्या म्हणतात “लिंबोळ्या, गोमतेर, त्याज्यात गुळ टाकून फवारणी चालू केली.”

स्वावलंबी शेती प्रयोगात ६ जिल्ह्यातील २००-२५० महिला आहेत. त्या जमून गप्पा मारतात. एकमेकींच्या सेंद्रीय वावराचं गॉसिप करतात. निगेटिव्ह नव्हे सकारात्मक अर्थानं, कुणाचा मुग, कुणाच्या पन्हाटी, अमूकचा कांदा, तमूकची वांगी याबद्दल देवाणघेवाण होते. यातून कुणी काय मजल मारली यावर बोलता बोलता- प्रत्येकीचं तिच्या शेतावर उमटलेलं प्रतिबिंब ठळक होतं. महिलांना नवी 'ओळख' सापडते. सत्तूबाईना आपण 'जाणकार' आहोत, ही जाणीव अशाच खास 'गॉसिप' परंपरेतून

झाली असावी. स्वावलंबी शेतीतून 'नजर' सुधारल्याचा त्यांचा किस्सा त्यापैकीच.

सत्तूबाई सांगतात, “गेल्यासाली फवारणी करूनबी तुरीवरची आळी कटंनाच. नजरंला यवढाली टप्पोरी आळी दिसायली. करावं तरी काय?” सेंद्रीय कितनाशकं वापरूनही आळीचा प्रादुर्भाव जाईना, मग सत्तूबाईनी युक्ती केली. - “तूर अशी उच उच जाते ना, म्या यक्या यक्या तूरीला पकडून झटाकली, आळी खाली पडली की पायानं खुपसवली चिखलात. मरून गेल्या सगळ्या आळ्या!” हे सांगताना सत्तूबाईंचा चेहरा फुलतो. रोपांवर नजर ठेवून केलेला एक साधा प्रयोग. त्यातून रासायनिक कितनाशकांवरील खर्च वाचला. हे समाधान त्यांच्या चेहऱ्यावर झळकतं.

सत्तूबाई सांगतात, “म्या सुरू केलं, मंग अजून बायांनी सुरू केलं, आता साऱ्या बायाच लागल्यात स्वावलंबी शेती कराय” बासंबा हे साधारणतः हजार उंबऱ्याचं गाव. पहिल्या वर्षी गावातल्या फक्त सहा महिला प्रयोगात सामील झाल्या. सत्तूबाई त्यापैकी एक.

पुढील दोन वर्षांत या गावात तीस महिलांनी स्वावलंबी शेती सुरू केली. म्हणजे तीस कास्तकार कुटुंबात स्वावलंबी शेतीनं प्रवेश केला.

“तूर अशी उच उच जाते ना,
म्या यक्या यक्या तूरीला पकडून झटाकली,
आळी खाली पडली की
पायानं खुपसवली चिखलात.
मरून गेल्या सगळ्या आळ्या!”

फोटो क्रेडिट : प्रशांत खेट

विशेष म्हणजे सत्तूबाई नवबौद्ध समाजाच्या, पण त्यांनी वंजारी, माळी, चर्मकार, परीत अशा समुदायातील महिलांनाही स्वावलंबी शेतीची प्रेरणा दिलीय. कशी? त्यासाठी सत्तूबाईंनी लावलेला एक शोध समजून घेवू.

हिंगोली जिल्ह्यात रोही-नीलगायी मोठ्या प्रमाणात आहेत. हा प्राणी शेताचं नुकसान करतो. त्यांचे कळप शेतांभवती चरायला जमतात. या कळपाला ठराविक ठिकाणीच विष्ठा करण्याची सवय असते. सत्तूबाईंनी ही विष्ठा जमवली. या लेंड्या कुजायला वेळ लागतो. त्यामुळ लेंड्या भिजत ठेवल्या. मग तो लगदा वावरातील लसणाच्या सऱ्यांत

**“माझी सासु, माझी सक्की चुलत आल्या.
तिच्या आयबापाच्या घरी नव्हतं शेत,
माहाबाी आयबापाकडं नव्हतं शेत.
सासुबायच्या सासुनी तिला शेती शिकिवली.
मला माहा सासुनं शेती शिकिवली.
मी आता माहा सुनेला शिकवू न्हायले”**

टाकला. या खताचा अंदाज नसल्यानं सर्वच सरीत रोहीखत टाकलं नाही. सत्तूबाईंनी एकप्रकारे तुलनात्मक अभ्यासच केला. त्यांना समजलं रोही खताचा लसूण तुलनेनं जादा टरारला. प्रयोग यशस्वी झाला.

शेणखतासारखं कुणी नीलगायींची विष्ठा जमवत नाही. हा प्राणी माणसांवर हल्लाही

करतो, त्यामुळं त्यांना हुसकावणंच गरजेचं असतं. परिणामी नीलगायींची विष्ठा सहज व भरपूर मिळत नाही. त्यामुळं या खताचा जलवा इतरांना सांगितला, तर आपल्याला कमी खत मिळेल. असा विचार सत्तूबाईंच्याही मनात आला. पण त्यांनी मन मोठं केलं. इतर बायांनाही रोही खताचं गुपित सांगितलं. सत्तूबाईंनी अशा प्रयोगांमधून आपलं जाणकारपण सिद्ध केलं. महिलांना स्वावलंबी शेतीचा लळा लावला.

शेतीचं ज्ञान-निर्णय यात खरंतर पुरुषांची मिरास-दारी. सत्तूबाईंनं शेतीत पुढारपण कसं मिळवलं?

एक दिवस सत्तूबाईंचे यजमान शंकरराव अपघातानं जायबंदी झाले. शेतातल्या विहीरीत पंपाचा करंट उतरला. शॉक लागून शंकरराव बेशुद्ध पडले. वाचले, पण पाठिच्या मणक्यात गॅप पडला. “याह्यला शॉट लागला, तवापासून त्याह्यची ताकदच कमी झाली.” सत्तूबाई सांगतात, “याह्यनी धावपळ कराव, तर बिमार झाले, तर आपल्याला सहारा कुणाचा? त्याच्यामुळं जास्त कामाचा लोड म्या उचलिला.” बियाणं आणणं, नांगरट-पेरणीसाठी ट्रॅक्टरवाल्यांचा पाठपुरावा करणं ही सर्वच कामं सत्तूबाईंनी सुरु केली. कुटुंबातल्या शेतीचं कर्तेपण स्विकारलं, तसंच स्वावलंबी शेतीत महिलांना प्रेरित करून पुढारपणही मिळवलं.

शेतात वेगवेगळे प्रयोग करणं, बियाणांचं जतन, सेंद्रीय खताचा वापर करून खर्चात कपात करणं यात सत्तूबाईंनी आघाडी मिळवली. गावातल्या महिलांना शेतात 'अशानं असं करा!' हे सांगणारं हिंडतं फिरतं मोफत सल्ला सेवा केंद्रच जणू सत्तूबाई झाल्या. त्यांचं ज्ञान पाहून बाया हल्ली म्हणतात, “सत्तूबाय पागल झालीय सेंद्रीय सेंद्रीय करून.” अर्थातच हे पागलपण सत्तूबाई सन्मानानं मिरवताहेत. 🌱

**“संडास लय लागली ना,
चुचाची भाजी आणायची,
जरासं तेल-मीठ टाकून
तव्यावर खालवर करून खाल्ली
की संडास आपली न्हायते.
पाथरट्याची भाजीत तुप टाकून
खाल्ली ना तर मुळव्याध थांबतय.
हातापायाला वात न यावा म्हणून
तन्होट्याची भाजी लय चांगली.
आन् तोंडाची चव गेली तर
तांदुळकुंद्याची भाजी बेस्ट! ”**

फोटो क्रेडिट : विद्या कुलकर्णी

चंदा घोडाम

वरुड, तालुका राळेगाव, जिल्हा यवतमाळ

“मी डायरी लिव्हायला लागले.” चंदाताई सांगतात, “शेतात आले का सूर्य कुणीकून उगवला, आभाळ कसं दिसते, मातीत कोणती अळी दिसली, हे लिव्हायला लागले.” स्वावलंबी शेती सुरू केल्यावर चंदाताईमध्ये हा बदल घडला. कार्यशाळेत शिकायचं, नि शेतात निरिक्षण करायचं! चंदाताईनी शेताची प्रयोगशाळा केलीय.

“एकदा राजगिऱ्यावर चुरडा दिसला.” म्हणजे एकप्रकारची कीड. चंदाताई सांगतात, “मला तर भाजी लय आवडते राजगिऱ्याची. आता काय करावं? मंग मी अंदाज केला. निरम्यानं कपडे निंघते चक्क चक्क, चुरडा का नाही धुवून जाणार? मी निरमाचं पाणी केलं. राजगिऱ्यावर फवारलं.” वॉशिंग पावडरचा उपयोग कीड व्यवस्थापनात होवू शकतो, हा चंदाताईनी लावलेला शोध. प्रशिक्षणात निंबोळी अर्क फवारणीबाबत चंदाताई शिकलेल्या. हा अर्क तेलकट असतो, तो पाण्यात विरघळण्यासाठी वॉशिंग

पावडर टाकावी, हे चंदाताईना कळलेलं. ही माहिती चंदाताईनी आपल्या पद्धतीनं उपयोगात आणली. कीड घालवली.

चंदाताईना बालपणापासूनच शेतीची हौस. त्या सांगतात, “मी आज्जीमागं शेतात जायचे. आज्जी भाजीपाला लावायची. आज्जीसोबतच भाजी इकायला जायची.” आज्जीकडून चंदाताईना शेतीचं ज्ञान मिळालं. आजही अनेक वृद्ध महिला आपल्या लेकी-सुनांना शेती शिकवतात. पण या महिलांचं कौशल्य, कष्ट व ज्ञान अधोरेखित होत नाही. चंदाताई सांगतात, “माझे वडील पाटलागत रहायचे. मित्र मंडळाबरोबर हिंडायचे. त्यांचं शेताकडं लक्ष नव्हतं. शेत आज्जीच बघायची.” चंदाताईसमोर दोन पर्याय होते, - आज्जीसारखी शेती करणं किंवा शिकून नोकरी करणं.

चंदाताई म्हणतात, “मले शिकायचं होतं. पोलिसात भरती व्हायचं होतं.” गावात चौथीपर्यंतच शाळा. मुलीला परगावी शिकायला पाठवणं गैरसोईचं होतं. त्यामुळं चंदाताईचं शिक्षण थांबलं. लग्न झालं. पोलिस व्हायचं स्वप्न मोडलं. शेतीच्या स्वप्नाचं काय? चंदाताई म्हणतात, “मी सासरी आले, तर हिकडं शेतात विहिर नाही. कशी करणार शेती? माह्या सासरकडं तीन भावात ३६ एकर जमीन. ह्यायचं काय ग्रहमान फिरलं असन, जमीन असून पाणी नाही. मी रडायची, मले का दिलं म्हणून ह्या घरी.”

जमीन कोरडवाहू. त्यामुळं मोलमजुरीवर गुजराण चाललेली. चंदाताई सांगतात, “आम्ही तणाच्या झोपडीत न्हायचो.” अशाही परिस्थितीत चंदाताईना काहीतरी वेगळं करावंसं वाटे. ती संधी गावातच मिळाली. चंदाताईची नेमणूक साक्षरता वर्गावर झाली.

“आम्हाला कंदील, बोर्ड, खडू, पेन्सिली मिळायच्या. मी तीस बायांना शिकवायचे. मले बघून आताही बाया म्हणते, आपली मास्तरिन आली!”

फोटो क्रेडिट : माधुरी खडसे

**“आधी तुरीची झाडं वाळून जायची.
पण स्वावलंबी शेतातलं
एकपण झाड वाळलं नाय.”**

त्या गावातील महिलांना गाणी व सही करायला शिकवू लागल्या. या अनुभवाबद्दल त्या म्हणतात, “आम्हाला कंदील, बोर्ड, खडू, पेन्शिली मिळायच्या. मी तीस बायांना शिकवायचे. मले बघून आताही बाया म्हणते, आपली मास्तरीन आली!” गावातील महिलांमध्ये चंदाताईचा मान वाढलेला. 'पण गावात खरा मान शेतकऱ्याचाच!' असं चंदाताईना वाटतं. पण शेतीतून फारसं उत्पन्न मिळत नव्हतं. मान कसा मिळणार?

१२ एकर शेतापैकी ६ एकर शेत मक्त्यानं दिलेलं. निम्म्या जमिनीत त्या कापूस-तूर करायच्या. रासायनिक खतं-किटनाशकांचा भरपूर वापर. बियाणं, निंदणी, डवरणी, फवारणी, औषधं यावर बराच खर्च व्हायचा. खर्च परवडत नाही म्हणून चंदाताई शेत मक्त्याने द्यायच्या.

२०२१ साली चंदाताईच्या शेतात विहीर मंजूर झाली. याच दरम्यान चंदाताई 'मकाम'च्या संपर्कात आल्या. अर्धा एकरात स्वावलंबी शेती करण्याचा निर्णय चंदाताईनी घेतला खरा, पण मनातून त्या साशंक होत्या. “त्या वर्षी रासायनिक खतामुळं कडकच होती आमची जमीन.” चंदाताई सांगतात, “व्हईन का नाय बाई? लाऊन तर पाहू, व्हईन तर व्हईन, अर्धाक एकर.” अशी चंदाताईची मनःस्थिती होती. “असं वाटायचं, घरचं बियाणं उगवत नाय. इकत आणतात, आम्हीबी तसंच करायचो. स्वावलंबी शेतीमुळं मी बियाणं राखायला शिकले. आधी टोबायला मुठभर तुरी नसायच्या. आता चार पाच पायल्या तुरी ठेवल्यात. खर्च वाचून व्हायला ना माहा बाप्पा!” पहिल्या वर्षी फारसं उत्पन्न आलं नाही पण नवीन बऱ्याच गोष्टी माहिती झाल्या. चंदाताई सांगतात, “आम्ही पाहिलंही नव्हतं, अशी सतरा प्रकारची बियाणं उगवली. आधी तुरीची झाडं वाळून जायची. पण स्वावलंबी शेतातलं एकपण झाड वाळलं नाय.” बहुतेक सर्वच शेतकरी शेणखत वापरतात. त्यासोबत रासायनिक खतांचाही वापर करतात. 'फवारणी केली नाही, युरिया टाकला नाही तर नुकसान होईल', अशी भीती असते. पण चंदाताईना अर्धा एकरात रासायनिक खताशिवायही चांगलं पीक येतं, याचा अनुभव आला. त्यामुळे त्यांनी दुसऱ्या वर्षी स्वावलंबी शेती

खालची जमीन वाढवून एक एकर केली. आता चौथ्या वर्षी स्वावलंबी शेतीचा प्रयोग त्या दोन एकर वर करत आहेत. त्याचबरोबर त्यांनी आपली शेती मक्त्याने देणं बंद केलं, आणि उरलेल्या दहा एकरवर त्या सेंद्रिय पद्धतीने शेती करत आहेत.

सेंद्रिय शेतीमुळं झालेल्या बचतीबद्दल चंदाताई सांगतात, “एक थैली बियाणं पेरलं, तर तीन थैल्या खत लागाचं. चार पाच फवारण्या, तीनदा निंदण. हे सगळे पैसे वाचायला लागले.” चंदाताईनी कंपोस्ट खत बनवायलाही सुरुवात केली. गावात जेवढ्यांनी स्वावलंबी शेती सुरू केलीय, त्या सगळ्या जमल्या. या बायांनीच खतासाठी खड्डे खणले. काडीकचरा जमवला. गांडुळांची वाढ केली. या घडामोडीत महिलांना प्रोत्साहन देण्यात चंदाताई आघाडीवर होत्या. महिलांच्या सामुहिक कष्टातून बनलेलं कंपोस्टच आज चंदाताईची बचत करतंय. शेताला संजीवनी देतंय. “सरपंचानं मला दोनदा ग्रामपंचायतच्या मिटींगमध्ये बोलवलं. लोकांसमोर माहिती सांगायला. चंदाबायच्या वावरात सगळंच पिकते, तिले अनुभव हाय, असं बोलाय लागले लोक.” चंदाताईनी आणखीही एक प्रयोग केला. त्यांनी आंबाडीच्या फुलांचं लोणचं बनवलं. हे लोणचं यापुर्वी आसपासच्या गावात कुणी पाहिलंही नव्हतं. चंदाताई म्हणतात, “सतरा-अठरा

**“सरपंचानं मला दोनदा
ग्रामपंचायतच्या
मिटींगमध्ये बोलवलं.
लोकांसमोर माहिती
सांगायला. चंदाबायच्या
वावरात सगळंच पिकते,
तिले अनुभव हाय,
असं बोलाय लागले लोक.”**

फोटो केशीट : विद्या कुलकर्णी

फोटो क्रेडिट : प्रशांत खुंटे

बाया जमल्या मद्या भवती. अंबाडी लोणचं शिकायला. मले वाटलं, का मी मास्टरीनच झाले.” जिल्ह्यातील कृषी अधिकाऱ्यांनीही या प्रयोगाची दखल घेतली. त्यांनी आयोजित केलेल्या कृषी प्रदर्शनात देखील चंदाताई सहभागी झाल्या.

गावातील एक डॉक्टर खास चंदाताईकडूनच भाज्या घेवू लागले. त्यामुळं चंदाताईच्या शेतातील सेंद्रिय भाज्यांना गावात मागणी वाढली. चंदाताई म्हणतात, “गेल्या वर्षी मी फक्त वांगी इकून धा हजार कमवलेत.” सेंद्रिय मालाला बाजारपेठ उपलब्ध नसण्याचा प्रश्न अनेकदा मांडला जातो. परंतु स्थानिक पातळीवर, सेंद्रिय मालासाठी बाजारपेठ उपलब्ध होऊ शकते हे त्यांच्या उदाहरणावरून दिसून येते. महिलांना केवळ दागदागिण्याची हौस असते. असा समज आहे. चंदाताईंनी मात्र सिद्ध केलंय - एक बाई शेतीचाही शौक करू शकते! ♀

फोटो क्रेडिट : स्वाती सातपुते

मिना गोरे

बोरी, तालुका जिंतुर, जिल्हा परभणी

विधवा बाईकडे पाहून लोक हळहळतात किंवा तिला पहायचंही टाळतात. मिनाताईसोबतही असं व्हायचं. पण स्वावलंबी शेती सुरू केल्यापासून मिनाताईची प्रतिमा बदलली. त्या सांगतात, “आता गावातली लोकं माहं शेत बघायला येतात. शेतातली काकड्या, फळं बघून त्याह्वला राहवतंय का? मी कोणालाही न्या म्हणते, त्यांनी खाल्लं काय न् आपण खाल्लं काय, एकच ना? त्यांचा पण आत्मा शांत व्हायलाय ना?”

स्वावलंबी शेतीचं फळ मिनाताई आसपासच्या लोकांना खुशीनं देतात. मिनाताईच्या मते, असं केल्यानं लोकांचा आत्मा शांत होतोय. असं त्या का म्हणत असतील? बाजारावर अवलंबलेला शेतकरी सतत अस्वस्थ राहतो. मर्यादित क्षेत्रात, अधिक पिकवायची खटपट, त्यासाठी महागड्या खतं-किटनाशकांचा मारा, बाजारभावांचं

“आता गावातली लोकं
माहं शेत बघायला येतात.
शेतातली काकड्या, फळं बघून
त्याह्याला राहवतंय का?
मी कोणालाही न्या म्हणते,
त्यांनी खाल्लं काय न
आपण खाल्लं काय, एकच ना?
त्यांचा पण आत्मा
शांत व्हायलाय ना?”

टेन्शन, भाऊबंदकीचे कज्जे. माणूस स्वस्थ राहणार कसा? मिनाताईनीही हे ताण सहन केलेत. त्यांच्या पतीनं अशा ताणांतूनच आत्महत्या केलीय.

सोयाबिन उपटताना अजय गोरेंच्या डोळ्यात मुसळ गेलं. या घटनेनं अजय-मिनाच्या संसाराला कलाटणी दिली. अजयरावांचा डोळा सुजला. डॉक्टर म्हणाले, “बुब्बुळ फाटलंय. लेन्स टाकावी लागेल.” दोनदा ऑपरेशन झालं. त्यासाठी कर्ज काढलं. पण डोळा गेलाच. अजयरावांना एका डोळ्यानं काम जमेना. त्यांना नैराश्य आलं. अनेक पुरुष पत्नीशी मनमोकळं बोलत नाहीत. त्यांना वाटतं, 'ही निर्बुद्ध-हिला काय कळणार?' अजयरावांनीही मिनाताईशी संवाद टाळला.

अजयरावांनी पहिल्यांदा विष घेतलं, तेव्हा सुदैवानं वाचले. मिनाताईनी दवाखान्यात नेलं. काळजी घेतली. पण अजयरावांनी मनातली चलबिचल बायकोला सांगितली नाही. कर्ज वाढलेलं. भावाशी वाद सुरू होते. अजयरावांनी पुन्हा किटनाशक पिलं. यावेळी दवाखान्यात नेण्यापूर्वीच त्यांचं निधन झालं. एक अस्वस्थ जीव शांत झाला, मिनाताईसमोर बैचेनीचा काळ सोडून.

मुलं छोटी होती. एकटीच्या जिवावर शेती, भाऊबंदकीला तोंड देणं, कर्ज अशी अनेक आव्हानं होती. मिनाताईचा स्वभाव अबोल. शिक्षण जेमतेम. चार लोकांसमोर बोलायचं धाडस नव्हतं. “मालक वारल्यानंतर मी शेती करायला लागले. आता धा-बारा वर्ष

झाली” मिनाताई सांगतात, “कापूस, तुर, सोयाबिन सगळं मीच पेरायला लागले.” सरकारकडून शेतकरी आत्महत्याग्रस्त मदत योजनेतून पैसे मिळालेले. त्यामुळ थोडा आधार झाला. मिनाताईनी नवऱ्याचं कर्ज फेडलं. पण दरवर्षी नव्यानं कर्ज काढावंच लागतं. पैशांची चणचण कायम. यामुळं मुलांचं शिक्षण थांबलं.

मिनाताई सांगतात, “माझी मुलगी हुशार होती. ती शिकली असती, पण दहावीच्या वर्गासाठी ट्यूशनचा खर्च मला जमला नसता, शाळेची फी, ड्रेस, वह्या-पुस्तकांचा खर्च झेपला नसता. म्हणून तिची शाळा सुटली.” मुलगी अनिता नवऱ्या वर्गापर्यंत शिकली. शेतात मजुरांची गरज होती. त्यामुळं मुलं अनिल व उमेशनीही शाळेला दांड्या मारल्या. तिन्ही लेकरं आईसोबत राबू लागली.

मिनाताई म्हणतात, “नांगरायचं, पाळी घालायची, पेरून घ्यायचं, कोळपून, खुरपून घ्यायचं, खत, बी या सगळ्याला दरवर्षी तीस-चाळीस हजार खर्च येतो. वर्षाला लाखभराचा माल होतो. तुम्ही म्हणताल, वर्षाला साठ हजार मिळतात, पण ते पैशे कुठं जातात काहीच कळत नाही.” कष्ट, कर्ज आणि देणी फेडणं या चक्रातून मिनाताईना बाहेर पडता येत नव्हतं.

कोविड काळात 'मकाम'च्या ऑनलाईन कार्यशाळा सुरू झाल्या. या निमित्तानं मिनाताईचा संपर्क बाहेरच्या जगाशी आला. नेतृत्वशील महिला म्हणून त्यांची निवड झाली. मिनाताई महिलांचे गट बांधू लागल्या. रोजगार हमी कार्ड काढण्यासाठी तलाठी कार्यालयात जावू लागल्या. या घडामोडीत त्यांचा आत्मविश्वास वाढला. त्या सरकारी अधिकाऱ्यांशी धाडसानं बोलू लागल्या. मिनाताईसारख्या महिलांचा शेतीतील पुढाकार का महत्त्वाचा याचं उदाहरण नोंदवण्यासारखं आहे.

मध्यंतरी सरकारने दुष्काळी मदत जाहीर केलेली. ती देण्यात अधिकाऱ्यांनी गलथानपणा केलेला. मिनाताई सांगतात, “मी तलाठ्याला म्हणले, मला दुष्काळाचे एकच हजार मिळालेत, नऊ हजार मिळायला पायजे. तलाठी म्हणला, 'तुमचा एक सात बारा टाकायचं इसरलेंय. नोंद झाल्यावर मिळतील!' मी म्हणलं, मला आताच

“हरळ सारखं गवत तर कितीबी काढलं, तरी जात नाय.
पण मी बांधावर बोरू पेरला. बोरू उगवला, तिथं हरळीचा नायनाट झाला.”

पायजेत. लोकायचं उसणं फेडायचंय. तलाठी म्हणला, 'सरकारच्या भरवशावर कर्ज घेताय का?' मी उलट म्हणले, 'तुम्ही तुमच्या खिशातून घायलाय का? सरकारनी इचार करूनच मदत धिलीय ना?"

दुसरं कुणी असतं, तर नाद सोडला असता. पण मिनाताईनी पाठपुरावा केला. दोन दिवसांनी त्या बँकेत गेल्या. चौकशी केली. मदत जमा झाली नव्हती. मिनाताईनी पुन्हा तलाठ्याला फोन लावला. हुज्जत घातली. तलाठ्यानं प्रक्रिया पुर्ण केली. मिनाताईना दुष्काळी मदत मिळाली.

पुरुष शेतकरी असा पाठपुरावा करतील का? कदाचित पुरुषांना त्यात कमीपणा वाटेल. मिनाताईना तसं वाटत नाही. शेतकरी पुरुषांचं 'स्टेटस' हक्क मागणीच्या आड येवू शकतं. मिनाताईपुढे हक्कांसाठी लढायला पर्याय नाही.

स्वावलंबी शेतीचा निर्णय हेही एक धाडसच आहे. शेतकऱ्यांची दारोमदार रोखीच्या पिकांवर अधिक. त्यामुळं घरच्या गरजांपुरतं भाज्या, कडधान्य कोण पेरणार? मिनाताईसारख्या महिलांना पैसे कमावण्यापेक्षा वाचवण्यातलं महत्त्व कळतं. स्वावलंबी शेतीतून घरखर्चातली बचत समजते. म्हणून त्या स्वावलंबी शेतीकडे वळल्या. गावातील इतर महिलांनाही मिनाताईनी स्वावलंबी शेतीचं महत्त्व पटवलं.

“असं वाटायचं, फवारणी केली नाय तर पिक कसं येईल? पण रासायनिक औषधांनी माझा घात केलाय. नवऱ्यानी कारल्यावर मारायचं औषध पिऊन जीव दिलाय. मला नको वाटतं, औषध न् ती फवारणी. पण मी स्वावलंबी शेती सुरू केली. आणि विषाची बाटली घराबाहेर जाऊ शकते हे कळलं.”

फोटो क्रेडिट : अनिल गोरे

फोटो क्रेडिट : स्वाती सातपुटे

“स्वावलंबी शेतीमुळं डोळ्यादेखत वाढवलेल्या भाज्या खायला मिळायला लागल्या. बाजारला जावं लागत नाय, दवाखानापण कमी झाला.”

या प्रयोगात सामील झाल्यानंतर मिनाताई बारकाईनं शेताचं निरीक्षण करू लागल्या. मिनाताई सांगतात, “हरळ सारखं गवत तर कितीबी काढलं, तरी जात नाय. पण मी बांधावर बोरू पेरला. बोरू उगवला, तिथं हरळीचा नायनाट झाला.” मिनाताईनी लावलेला हा शोध, त्यांनी गावातील इतर महिलांनाही सांगितला. त्यांनाही तोच अनुभव आला. स्वावलंबी शेतीच्या माध्यमातून मिनाताईकडे लोक आदरानं पाहू लागले. खेड्यात वैधव्य आलेल्या बाईला असा सन्मान मिळतोच असं नाही.

मिनाताई सांगतात, “माझ्या शेतात सेंद्रीय भाज्या, काकडी, भोपळा असतो, त्यामुळं लोकं मुद्दाम येत्यात. आगोदर कुणी येत नव्हतं माझ्याकडं.” शेतातील जिन्नसांमुळं मिनाताईची माणसांशी बोलचाल वाढली. एकटं पडलेल्या माणसांनाच या संवादाचं महत्त्व कळेल. मनाची शीतलता, आत्म्याचं शांत होणं समजेल. ॐ

फोटो क्रेडिट : स्वाती सातपुते

पद्मा भुसारी

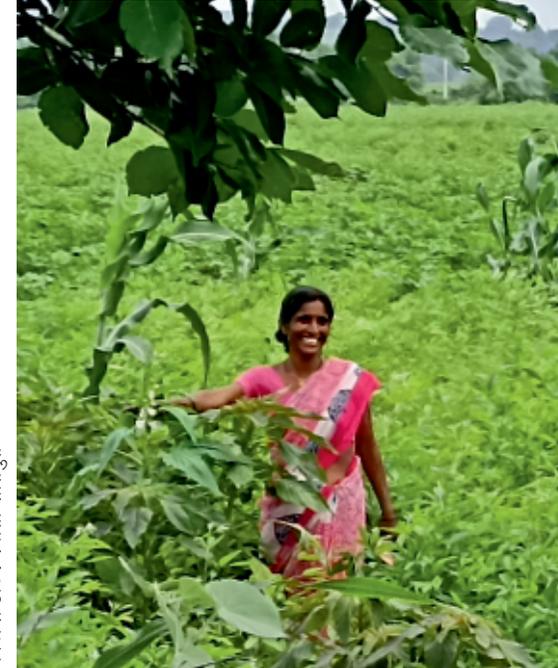
ब्रम्हपुरी, तालुका सावनेर, जिल्हा नागपूर

“मी नववीला नापास झाले.” पद्माताईच्या जिद्दीची गोष्ट नापास होण्यापासून सुरू होते. त्या सांगतात, “मी पास झाली असते. पण एका पेपरला गेले नाही. सर घरी आले चौकशीला. पण मी का नाही गेली परिक्षेला, सरांना कसं सांगणार?” काही मुलींना पाळीत जास्त रक्तस्त्राव होतो. या त्रासामुळं त्या दिवशी पद्मा गैरहजर राहिली. नापास झाली. शाळा सुटली. लग्न झालं. त्यानंतर आयुष्यानं पद्माला सतत परिक्षेला बसवलं.

सासरची मोठी शेती. संत्री-मोसंबीची बाग, शिवाय तूर, कापूस नि माळवंही पिकायचं. पद्माला खुरपं कसं धरतात, हेही कळत नव्हतं. बायकोला कष्ट पेलणार नाही, याची पती नरेंद्रला जाणीव होती. पण नवरा समजूतदार असला, तरी आता शहरात वाढलेल्या पद्माला शेतकरी कुटुंबाशी मिळतं-जुळतं घेणं भाग होतं.

एकदा सासुबाईंनी पद्माला सोयाबिनमधील काडी-कचरा निंदायला सांगितलं. “मला कळलंच नाय, सोयाबिन कोणतं न् गवत कोणतं, मी सोयाबिनच उपटलं.” पद्मा सांगतात, “नंतर एकदा भुईमुग पेरायला लावलं. तर ओट्यातनं सगळं बी सांडलं. नुकसान झालं.” सासुबाई पद्माला शिकवत होत्या.

पद्माच्या पहिल्या मुलाला जन्मतःच अपंगत्व होतं. अनेक वर्षं प्रेमानं तिने त्याची शुश्रूषा केली. त्याचबरोबर दुसऱ्या मुलीचं पालनपोषण, आणि शेतीची जबाबदारी अशी तारेवरची कसरत ती करत होती. नियतीनं खूप काळ तिची परिक्षा घेतली. पण अखेर वयाच्या बाराव्या वर्षी पोराचं निधन झालं. त्याच्या जाण्यानं कुटुंबात पोकळी आली. सासुबाई खचल्या. पुढच्याच वर्षी त्यांचंही निधन झालं. पण पद्माच्या स्वभावात नैराश्य दिसत नाही. पद्मा 'प्रकृती' संस्थेच्या संपर्कात आली. 'पंचायत सखी' म्हणून काम करू लागली. ग्रामपंचायतीत महिलांचा सहभाग वाढवू लागली. ग्रामपंचायत सदस्य म्हणून निवडून आली. ग्रामपंचायतीच्या पाणी पुरवठा समितीचं काम करू लागली. पद्माच्या उत्साही स्वभावामुळं संस्थेनं स्वावलंबी शेती प्रयोगातही तिला सामील केलं.

फोटो क्रेडिट : स्वाती सातपुते

“शेतकऱ्यांचं मन कसं राहते, उगवलं तर उपडायची हिंमत होत नाही. रोप उगवल्यावर माया निर्माण होते.”

“मी झाडांवर लक्ष ठेवलं.
रासायनिक फवारणी केलेल्या
कापसाची झाडं
एकवीस दिवसात सुकतात.
पण सेंट्रीय कापसाची झाडं
हिरवीच राहतात.
मी झाडांचे व्हिडिओ काढून
बायांना दाखवले.
सेंट्रीयचं महत्त्व पटवलं.”

पद्माला प्रयोग करून पहायची हौस. सासुबाईंच्या हयातीतच जमिनीची वाटणी झालेली. 'आता आपल्या वाट्याला कमी जमीन आहे, त्यामुळं उत्पन्न वाढीसाठी काही ना काही केलं पाहिजे', हे तिला कळलेलं. त्यामुळं पद्मानं जमिनीत सलग चार वर्षे शेणखत घातलं. बांधालगतच्या शेतांच्या तुलनेत पद्माच्या जमिनीत दुप्पट पिक येवू लागलं. पण बाजारव्यवस्थेचा ताणही असतो, इतर शेतकरी रासायनिक खत वापरतात, आपणही वापरायला हवं असा दबाव येतोच.

पद्मा सांगते, “बीटी कापसाची हवा आली, तेव्हा अशी वांपा होती का चार वेळा खत द्यावं लागते. आम्हालाही वाटलं का रासायनिक द्या लागते, पण जमीन कडक व्हायला लागली, झाडाच्या मुळ्या उघड्या पडायला लागल्या. धीरे धीरे मजुरीचा खर्च वाचवायला तणनाशक सुरू झालं. पण तण मेल्यानं जमिनीची सुपिकता जाते हे कळालं. मग मी शेणखताचाच हट्ट धरला. रासायनिक खत कमी करायला सांगितलं.” पद्मानं शेतीसाठी घेतलेल्या या निर्णयांना नरेंद्राची साथ होती. पण स्वावलंबी शेती प्रयोगांच्या वेळी मात्र नरेंद्राचं मन साशंक झालं.

बायको शिबिरांना जाते. तिथून बियाणं आणते, काय पेरायचं, काय नाही याचेही निर्णय घेते. हा प्रकार वर्षानुवर्षे शेतीचे निर्णय घेणाऱ्या पुरुषांच्या प्रतिमेला तडा देवू शकतो. तसं काही झालं असेल. 'मकाम'कडून उडिद, मुंग, तीळ, हळद, राजगिरा, मका इत्यादी बियाणं मिळालेलं. नरेंद्रां हे कधीच पेरलं नव्हतं. 'आपली जमीन काळी आहे, हे उगवणार नाही. वखर कसं हाकलणार?' हा बहाणा नरेंद्र करू लागले. पद्मानं हे बियाणं पेरू नये म्हणून नरेंद्रां अखेरचं सांगितलं - 'नाही म्हणजे नाही!' आता कसं पेरणार? ही एक परिक्षाच होती.

पद्मा शांत बसली. नरेंद्र शेतातून गेल्यावर गुपचुप पेरणी केली. ती सांगते, “शेतकऱ्यांचं मन कसं राहते, उगवलं तर उपडायची हिंमत होत नाही. रोप उगवल्यावर माया निर्माण

होते.” पद्माचा हा कयास बरोबर होता. तिनं लावलेली रोपं पाहून नरेंद्राचा विरोध मावळला. पद्मा म्हणते, “उडिद, मुंग अशा शेंगा आल्या का चांगल्या लटलट लटलट. मंग मी त्यांना प्रश्न केला - तुम्ही म्हणत होते लावू नको, मंग आता कशी रोपं आली?” नरेंद्र निरुत्तर व पद्मा पास झाली.

स्वावलंबी शेती प्रयोगात सामील झाल्यापासून पद्माताईंमध्ये एक महत्त्वाचा बदल झाला. पुर्वी त्यांना शेती आवडत नव्हती. कारण कदाचित शेतीत काही करून दाखवण्याची संधीच त्यांना मिळाली नसेल. स्वावलंबी शेतीचे निर्णय पद्मा स्वतः घेवू लागल्या. जे कधी पिकत नव्हतं, ते पिकवू लागल्या. यामुळं त्यांचा आत्मविश्वास वाढला. मग त्यांनी नवऱ्याकडे हट्ट धरून अर्धा एकर जमीन केवळ आपले प्रयोग करण्यासाठी मिळवली.

फोटो क्रेडिट : प्रशांत खुटे

“अशी समजूत आहे की, महादेवाला भोपळा वाहिला तर तो खात नाहीत. पण स्वावलंबी शेतीत भोपळा उगवला. मी म्हणलं, शरीराला चांगलं, ते देवालाही चांगलं. म्हणून आधी मी खाल्ला, मंग नवऱ्यांही खायला सुरूवात केली.”

कायमची रजा देऊन टाकली. पूर्वी शेतात फक्त कापूस आणि तूर दिसायची. त्यावेळी शेतात जायची इच्छा व्हायची नाही, पण आता शेतात गेलं की काही न काही तरी मिळतं. त्यामुळे शेतात जावंसं वाटतं. शेती करण्यात उत्साह वाटतो असं त्या आवर्जून सांगतात.

स्वावलंबी शेतीमुळं पद्माचा हुरूप वाढला. नववी नापासचा डाग पुसायचंही तिने ठरवलं. प्रयोगातील कार्यशाळांमुळे अभ्यासाची सवय लागलेली. तिने १७ नंबरचा फॉर्म भरला. कसून अभ्यास केला. पद्मानं चाळीशीत एसएससीच्या परिक्षेत ६०% गुण मिळवले. आयुष्यानं तिची वारंवार परिक्षा घेतली. पद्मा म्हणते, 'मी दरवेळी पास झाली! १'

एकप्रकारे या अर्धा एकरात पद्माचं राज्य सुरू झालं. या अर्धा एकरातील सेंट्रीय खतांचा परिणाम पद्मानं नवरा व कुटुंबाला पटवून दिला. एक प्रसंग पद्माताई सांगतात, “मी मुलीला मुद्दाम शेतात आणते, तिले पण शेताची गोडी लागावी म्हणून. तर एकदा असंच ती पलीकडचं शेत तुडवत आली. आमच्या शेतात आल्यावर ती म्हणते कशी- आई आपल्या शेताची माती मुलायम लागते, बाकीच्या शेतांची कडक. असं का? मी तिला सांगितलं, आपल्या शेतात शेणखत, पालापाचोळा पडतो, आपण आलटून पालटून पिकं घेतो, म्हणून आपली धरणी मऊ झाली.” पद्माताईच्या प्रयोगांचं महत्त्व कुटुंबाला कळलं. त्यामुळं नरेंद्रावांनी रासायनिक खतं-किटनाशकांना

त्यामुळं नरेंद्रावांनी रासायनिक खतं-किटनाशकांना

फोटो क्रेडिट : प्रशांत खुटे

सरीता वैराळे

शेळू बाजार, तालुका मूर्तीजापुर, जिल्हा अकोला

“मी कधी शाळेत जायची, कधी नाय.” सरीता वैराळे सांगतात, “भाऊ लहान होता, म्हणून मीच बाबासोबत शेतात जायची. मला डवरेपण हाकलता येतात.” बैलजोडीनं निंदण करणे म्हणजे डवरे हकलनं. हे काम मुख्यतः पुरुषांचं. सरीता हे अवजड काम बालवयातच करू लागली. बाप शेतकरी, नवराही शेतकरीच मिळाला. पण नवऱ्यानं शेतीला कंटाळून आत्महत्या केली. सरीता मात्र दोन लेकरांचा हात धरून शेतातच खंबीर उभीय. ती स्वावलंबी शेती करू लागलीय.

सासरेबुवांनी शेतीसाठी कर्ज काढलेलं. सरीताच्या नवऱ्यानं हे कर्ज फेडावं ही सासऱ्यांची अपेक्षा. नवरा व सरीता मोलमजुरी करत. दोन एकर शेतातून फारसं उत्पन्नही होत नव्हतं. 'बायकोमुलांचं पाहू की कर्ज फेडू?' या प्रश्नानं सरीताच्या नवऱ्याची कोंडी झाली आणि त्याने आत्महत्या केली.

“मला टेन्शन यायचं.
पोरांना कसं जगवू?
मी इंधनाचा भारा इकून,
कधी लोकांची भांडी घासून
दिवस काढले.
पण माझ्यापशी
अर्धा एकर वावर आलं
न् माझा टाईम बदलला.
मला माझ्या शेताचा
सहारा झाला.”

मागे उरली सरीता. खेड्यात आजही विधवेचं तोंड पाहणं अपशकुन मानतात. सरीताला घराबाहेर पडणंही मुश्कील झालं. मुळ अबोल स्वभावाची ही पोर जवळपास मुकीच झाली.

“मी बोलायचीच नाही. मला भीती वाटायची.” ही भीती बालवयातच सरीताच्या मनात बसलेली. ती सांगते, “मला र बोलता येत नव्हता. तोतरी होते मी. गुरुजींनी प्रश्न विचारला, मी बोलले, तर पोरं-पोरी हसायची. म्हणून मी कमी बोलायची.” वैधव्यानंतर सरीताचा आवाज अधिकच दडपून गेला.

सरीताला दोन दिर. सासऱ्यांच्या मृत्यूनंतर दोन एकर जमिनीत चार हिश्शे पडतात. एक सासुचा, तीन मुलांचे. सरीताचा थोरला दिर शहरठिकाणी वास्तव्याला. धाकटा गावात. या धाकट्या दिराच्या मदतीनं सरीतानं पुन्हा शेती करायला सुरुवात केली. पण तिच्या हिश्शाला वर्षाकाठी फक्त वीस किलो तूर यायची. त्यातली दहा किलो तूर वर्षभर पुरवून बाकी खर्चासाठी ती मोलमजूरी करू लागली. 'प्रकृती' संस्थेच्या मदतीनं विधवा पेन्शन सुरू झाली. म्हणून कसंबसं भागत होतं. पण मुख्य प्रश्न होता, या बाईला आवाज मिळवून घायचा. तिला बोलतं करायचा.

२०२१ दरम्यान 'प्रकृती' संस्थेच्या शालिनीताईनी सरीताला 'मकाम'च्या स्वावलंबी शेती उपक्रमात सामील केलं. स्वावलंबी शेतीसाठी सेंद्रीय खत, गावरान बियाणांची मदत मिळेल. या आशेनं दिरांनी अर्धा एकरात शेती करायला हरकत घेतली नाही. या घटनेनं सरीताच्या आयुष्यानं नवं वळण घेतलं.

कोविडकाळात सरीता पहिल्यांदाच मकाम च्या संपर्कात आली. या काळात 'मकाम' च्या ऑनलाईन बैठकांना तिनं हजेरी लावली. नंतर प्रयोगातील शिबीरं व मिटिंग्ग सुरू झाल्या. सरीतानं या शिबिरांसाठी पहिल्यांदा ट्रेननं प्रवास केला. ट्रेनच्या रिझर्व बोगीत एका बाईला एक स्वतंत्र सीट मिळते. पांघरायला ब्लॅकट मिळतं. हे पाहून ती हरखून गेली. सार्वजनिक ठिकाणी बाईला इतकं एसपैस वावरता येतं, हे सरीतासाठी नवीन

होतं. शिबिरात आलेल्या इतर विधवा, परित्यक्ता महिलांना भेटून तिचं एकटेपण गेलं. नव्या मैत्रिणी भेटल्या. सुखदुःखांची देवाणघेवाण झाली. सरिताला कंठ फुटला.

'मकाम'कडून नवं बियाणं मिळालं. पेरणीचं नवं तंत्र तिनं शिकून घेतलं. सरीताने मुग-उडीद-भाज्यांची लागवड केली. शिवाय नॉन बीटी कापूस पेरला. पहिल्या वर्षी फारसं उत्पन्न आलं नाही. आसपासच्या शेतकऱ्यांना वाटतं, 'बीटी वाणाला आता पर्याय नाही. दुसरं बी उगवतच नाही.'

पण सरीतासाठी आता माहिती-ज्ञानाचं नवं दालन उघडलं होतं, भोवतालच्या शेतकऱ्यांचं अनुकरण करायचं, की स्वावलंबी शेतात प्रयोग? यातला दुसरा पर्याय तिने निवडला. पहिल्यांदा नॉन बीटी कापसाचं उत्पन्न कमी आल्यानं तिने माघार घेतली नाही. दुसऱ्या हंगामात पुन्हा नॉनबीटीच पेरला. यावेळी चार क्विंटल कापूस झाला. शिवाय खत-किटनाशकांवरचा खर्चही वाचला. सरीताला पहिल्यांदाच एकदम ३२ हजारची कमाई झाली. इतकी रक्कम यापुर्वी तिनं कधीच मिळवली नव्हती.

“मी मजूरी करायची,
भावाला वाटायचं,
हिला अडनडीला पैशे दिले
तू ही परत कशे करेल?
आता माझ्याजवळ
अर्धा एकर आलं,
तसा माझा भाऊपण
आता मला उसने पैशे द
्यायला लागला.”

फोटो क्रेडिट : तनुश्री वैराळे

“दुसऱ्याच्या शेतात
मोलमजुरी करून झाली,
का मी संध्याकाळी
माझ्या वावरातल्या भाज्यांना
हंड्यांनं पाणी देवून जगवलं.
लोकं म्हणायची
दिस मावळल्यावर
ही शेतात का जाते,
संशय घ्यायचे.
पण मी दुर्लक्ष केलं.
माझ्या लेकरांसाठी
भाजीपाला पिकवला.
माझं शेत जगवलं.”

पण थोरल्या दिराला यात हिस्सा हवा होता. त्यांनी वीस हजारांची मागणी केली. कारण जमिनीची वाटणी झालेली नाही. हिचे कष्ट, हुशारीची काहीच किंमत नाही? सरीतानं पैसे द्यायला नकार दिला. एका अबोल बाईनं कुटुंबातील मोठ्या पुरुषाला नकार देणं ही साधी घटना नव्हे. सरीतानं त्यासाठी किती धैर्य एकवटलं असेल, तिचं तिला माहित.

तिच्या पतीनंही संयुक्त कुटुंबातील कर्जाच्या हिशाला कंटाळून जीव गमावलेला. आता हिच्या कष्टाच्या उत्पन्नातही कुटुंबाला वाटा हवा होता. सरीता ठाम राहिली. परिणामी दिरानं स्वतःच्या वाटणीचा अर्धा एकराचा तुकडा तिला देण्यास नकार दिला. सरीताकडे आता फक्त तिच्या हिशालाची अर्धा एकर जमीन आली. हा अर्धा एकरचा तुकडा हेच आता सरिताचं विश्व आहे. या जमिनीवर पाय रोवून ती जगाकडे पाहतये.

सरीताची जमीन तिच्या धाकट्या दिराच्या जमिनीला लागून. त्यांच्या अर्ध्या एकरवर वेगळी पेरणी करायला कोणी मिळायचं नाही. त्यामुळे दीर सांगतील त्याचप्रमाणेच सरीताला पेरणी करावी लागायची. ह्यावर तोडगा म्हणून त्यांनी त्यांच्या जावेला स्वावलंबी शेतीमध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन दिलं. दोघींची मिळून एक एकर

जमीन स्वावलंबी शेतीखाली आल्यामुळे बैलाने पेरणी करून घेणं सोपं झालं.

तिनं चारचौघात मिसळायचा प्रयत्न केलेला. एकदा शेजारच्या घरी ओटीभरण होतं. गरोदर मुलीला फुलांनी सजवलं जात होतं. सरीतानं उत्साहात एक फुल उचललं, तर 'तु फुलांना का शिवली?' हे सरीताला ऐकावं लागलं. विधवा म्हणून वाट्याला येणारा अपमान, मोलमजुरीतून कसंबसं घर चालवताना होणारी तारांबळ यानं ती हैराण होती. शिवाय चारित्र्यावरही कुटुंबातील व्यक्ती संशय घेत. कुणाशी बोलली, कुठं गेली यावर सतत पाळत असे. या जाचाला कंटाळून सरीताने दोनदा आत्महत्येचा प्रयत्नही केलाय. पण मुलांच्या आधारांमुळं ती वाचली.

स्वावलंबी शेतीनं सरीताला नवा आत्म-विश्वास दिलाय. आता ती म्हणते, “मी शिबिराला जाते न् त् लोक म्हणतात, 'ही बाय उठली की चालली!' मी त्यांचं ऐकून न ऐकल्यासारखं करते.” बाईनं उठून चालू लागणं म्हणजे काय असतं, याचं प्रात्यक्षिक सरीता लोकांना देतेय. नि गावाला अजूनही कळत नाहीय, 'नुसत्या अर्धा एकरात काय होते?' ❀

“मी शिबिराला जाते न् त् लोक म्हणतात, 'ही बाय उठली की चालली!' मी त्यांचं ऐकून न ऐकल्यासारखं करते.”

फोटो क्रेडिट : प्रशांत खुरें

संजीवनी साळवे

घोडका राजुरी, तालुका बीड, जिल्हा बीड

“आपल्याला नाय भेटलं, चांगलं खायला! लेकरायला तरी भेटावं.” स्वावलंबी शेती करण्यामागे संजीवनी साळवेचा हा विचार. वडिलोपार्जित सव्वादोन एकर जिरायती जमीन. पैकी अर्धा एकरात त्यांनी स्वावलंबी शेती सुरू केली. 'या अर्धा एकरात फरक काय जाणवतो?' या प्रश्नावर पाठीचा कणा ताठ करत, मायेनं माती हातात घेवून त्या म्हणतात, “जिमीन नरम झालीय, मातीनी रंग बदललाय!”

जमिनीचा पोत सुधारणं काय असतं, हे संजीवनीताई बेहतर जाणतात. याचं एक कारण असू शकतं खडकावर उगवल्यासारखं त्यांचं आयुष्य!

“लगीन करून न्हेलं, त्यानंतर येक वर्षानी मला पाळी आली. मला कायच कळत नव्हतं.” संजीवनी सांगतात, “म्या भ्यायची नव्याला.” मुंबईतल्या बांधकाम

मजूरांच्या वस्तीत ती नांदू लागली. स्वैपाक केला, की ती शेजारणीच्या झोपडीत जायची. नव्याला टाळायची. यामुळं मारहान सुरू झाली. सहा महिन्यातच संजीवनीला माहेरी सोडलं गेलं. माहेरगावी ती मोलमजुरी करू लागली. सहा महिने उलटल्यावर नवरा न्यायला आला. बाराव्या वर्षी त्यांना पहिली मुलगी झाली. ही अल्पवयीन बाळंतीण लेकराला घेवून पुन्हा मुंबईला आली. बारदाण्यांच्या झोपडीत बाळ सांभाळायचं, स्वैपाक-धुणं-पाणी करायचं. शिवाय बांधकामाच्या साईटवर डबर-विटाही उचलायच्या. कष्ट सोसवेना. ती नव्याला म्हणाली, “आपण घोडका राजुरीलाच ऱ्हावू, तिथंच मोलमजुरी करू!” सिमेंट-विटांच्या ओड्यापेक्षा संजीवनीला गावच्या मातीची उब प्यारी वाटली. ती नव्याला घेवून माहेरी आली.

यथावकाश आणखी एक मुलगी व दोन मुलं झाली. चार चिलिपिली सांभाळत नवरा-बायको मोलमजुरी करू लागले. दहा वर्ष संसार झाला. नि अचानक नव्याचा अपघाती मृत्यू झाला. थोरल्या भावानं आसरा दिला. पण पुढच्याच वर्षी या भावाचंही निधन झालं. आता कसं जगायचं? “वर्ष दोन वर्ष मजूरी केली. पण मजूरी न्हेमी मिळत नाय” संजीवनी सांगतात, “म्हणून मी फळं-भाज्या इकायचं ठरवलं. माझी मावळण आंबे इकायची. मी तिज्याबरं जाय लागले. पण आडत्यावरून किती किंटल आंबे घेतले, किती आले न् किती गेले, माझ्या दिमाकात बसत नव्हतं. भैनीची ननंदबी फळं इकायची. मंग मी तिजं बगून बगून धंदा शिकले.”

महिला महिलांना आधार देतात. याचा प्रत्यय संजीवनीताईना येत होता. आपल्या विधवा भावजईलाही आधार देणं त्यांना कर्तव्य वाटू लागलं. संजीवनीताईनी कंबर कसली. पै पै जमवून कोंबड्या घेतल्या - अंडी विकू लागल्या. शेळ्या, म्हैस घेवून दही-दुधाचा व्यवसाय सुरू केला. संजीवनीताई खरंच पडत्या घरासाठी 'संजीवनी' झाल्या. मयत भावाच्या कुटुंबाला आधार, धाकट्या भावाचं शिक्षण, आईवडलांचा सांभाळ, चार लेकरांची माय - अशा जबाबदाऱ्यांना पेलणारी ती - 'आक्का' झाली. दोन मुलींची लग्न केली. लग्नांसाठीचं कर्ज फेडण्यासाठी ऊसतोडीला

“मी त्यायला सांगितलं,
करा म्हणून अशानं असं,
आपल्या तब्येतीला,
शरीराला हे चांगलंय.
आपलं आयुक्ष गेलं दुकत-खुपत,
आपल्या लेकरायला तरी
गावरान खाया घालू!”

गेल्या. पण जिद्द सोडली नाही. इतकं सगळं शिताफीनं करूनही, या बाईचा स्वावलंबी शेतीचा निर्णय तिच्या वडलांना पटत नव्हता. कुरकुरत का होईना वडलांनी जमीन दिली, पण - 'असंच करू नको, तसंच करू नको, अर्धा एकर मध्ये एवढ्या गोष्टी लावून पीक व्हतंय का?' असं टुमणंही लावलं.

“मी आता माझं बी जपून ठेवायला लागले. टायमाला पळावं लागत न्हाई. इकत आणायचं कुठून? न् कशाला? म्हणून म्या गावरान बी जपाय लागले.”

संजीवनी ताई कार्यशाळेत जावून नवं शिकू लागल्या. वडिल वयोवृद्ध. त्यात संजीवनीच आता कुटुंबातील कर्ती झालेल्या. त्यामुळं संजीवनी करेल तसं, म्हणेल तेच शेतात घडू लागलं. पण बाकी लोकांना, विशेषतः नांगरटीला येणाऱ्या शेतकऱ्यांना

संजीवनीताईची ही नवी पद्धत पचायला जड जात होती. संजीवनीताई मिश्र पद्धतीची पेरणी करू पाहत होत्या. नांगरटीसाठी बैल आणणाऱ्यांना सरळसोट पेरायची सवय. त्यात 'या मांगाच्या बाईला लय ज्ञान झालंय, हिचं आम्ही ऐकायचं का?' हा जातीय अहंकारही आड येत असावा. पण संजीवनीताईनी हट्टानं मिश्र पेरणी करून घेतली. पिक आल्यावर मात्र आसपासच्या सवर्ण समाजातील महिला हेच पिक पाहून कौतुक करू लागल्या. आपल्यालाही बियाणं कोठे मिळेल, ही शेती कशी करायची ह्याबद्दल संजीवनीकडे चौकशी करायला लागल्या.

'लोक काय म्हणतील?' या प्रश्नाला फाटा देणं एरवी संजीवनीताईना अंगवळणी पडलंय. वडलांचे कुणी कान भरवत असणार - एक विधवा बाजारात भाजी विकते, यावरून ती काही चांगल्या चालीची नसणार. संजीवनी सांगतात, “मी माळवं इकायला बसायचे, तिथं वडील इळी इळी येवून बसायचे” म्हणजे हिच्या वर्तणुकीवर देखरेख ठेवायला वडील राखण बसायचे. त्या म्हणतात, “अजूकही भायेर चाललं की नै, वडील म्हणत्यात, हेवढी भारी साडी घालून कुठं चालली?” वडलांना अब्रूची काळजी वाटते. पन्नाशी ओलांडलेली लेकही अल्लडच वाटते. हे संजीवनी जाणून आहेत, पण म्हणून लोकलाजेची पर्वा तरी किती करणार?

संजीवनी म्हणतात, “मी वडलाला समजिवलं, गावरान खायाला भेटन. जेवढं व्हईल

तेवढं. खायापुरतं झालं, बास झालं!” हित ओळखून - आंजारून - लोकमतं आढ्यावर ठेवून - संजीवनीताईनी स्वावलंबी शेती सुरू केली. त्या म्हणतात, “पयल्या वर्षी लय नाय, एक क्विंटल बाजरी झाली. दुसऱ्या वर्षी बाजरीबरं आठ पायल्या मुगबी झाले. हरभरा ५० किलो न् २५ किलो तूर झाली. उडीद ५ किलो मिळाला. करडई, आंबाड्याची भाजीबी झाली.” इतक्या जिन्नसांवरचा खर्च वाचला. स्वावलंबी शेती करायला लागण्या-पूर्वीही संजीवनी गावरान बाजरी शेणखतावर पिकवत होत्या. परंतु ह्या प्रयोगामुळे मिश्र शेतीचे फायदे त्यांच्या लक्षात आले.

संजीवनीताईचा हा प्रयोग पाहून आणखी आठजणी प्रभावीत झाल्या. संजीवनी सांगतात,

“दुसऱ्या बायांनापण मी बी देत्येय. सेंद्रीय शेती करणाऱ्या सरव्या बाया माह्याकडून बी न्हेत्यात. हळूहळू त्यांच्याकडंही गावरान बी व्हईल. सगळ्यायचाच खर्च वाचलं.”

“मी त्यायला सांगितलं, करा म्हणून अशानं असं, आपल्या तब्येतीला, शरीराला हे चांगलंय. आपलं आयुक्ष गेलं दुकत-खुपत, आपल्या लेकरायला तरी गावरान खाया घालू!” विशेष म्हणजे, संजीवनीताईच्या प्रेरणेतून नऊ दलित समुदायातील महिलांनी प्रत्येकी अर्धा एकर म्हणजे जवळपास अडिच हेक्टर रान विषमुक्त केलंय. बहुतेक दलित कास्तकार हे अल्पभुधारक आहेत. यांच्याकडील गायरान जमिनी चांगल्या प्रतीच्या नाहीत. संजीवनीताईमुळं या कुटुंबातल्या महिला स्वावलंबी कास्तकार होवू पाहतायत. म्हणूनच कदाचित नकळतपणे- जमिनी नरम झालीय, मातीनी रंग बदललाय! - म्हणताना संजीवनीताईचा कणा ताठ होत असेल. ♀

कलावती संवडकर

टेंभुर्णी, तालुका वसमत, जिल्हा हिंगोली

बचत गटातून गृहघोगांना प्रोत्साहन मिळतं. पापड, लोणची, मसाले कांडण हे व्यवसाय महिलांनी करावेत. त्याकरता बचत गटातून कर्ज मिळेल, असा संकेत रूढ आहे. टेंभुर्णी गावात कलावती संवडकरांनी हा संकेत मोडला. त्यांनी बचत गटाचं नातं स्वावलंबी शेतीशी जोडलंय.

कलावतींचं शिक्षण सातव्या इयत्तेपर्यंतच झालेलं. वयाच्या सोळाव्या वर्षीच तिचं लग्न तुळशीराम संवडकरांशी झालं. कलावती संसारात रमल्या. तीन मुलं झाली. नंदा, पंढरी व राधा. नंदाचं २०१२ मध्ये लग्न झालं. हुंडा व लग्नखर्चासाठी सावकाराकडून कर्ज घेतलं गेलं. ते फेडत असतानाच धाकटी राधा आजारी पडली. तिला मेंदुज्वर झाला. उपचारांचा उपयोग झाला नाही. राधा वारली. या मुलीच्या औषधोपचारांसाठीही पुन्हा

“जिमिनीची काळजी
कुणी घेतंय का?
बायांच्या दुकाचंबी तसंच.
म्हणून आम्ही समद्या येक झालो.
आन् ठरविलं,
जिमिनी सुधारल्या की
आपलीबी सुधारणा व्हील.”

सावकारांकडून कर्ज घेतलं गेलं. हे कर्ज त्यांना फेडता येईना. त्यात शेतीकडे दुर्लक्ष होवू लागलं. व्याज वाढतच होतं. अखेर हा ताण असह्य झाल्यानं तुळशीरामरावांनी आत्महत्या केली.

ही घटना घडली तेव्हा पंढरी नववीत शिकत होता. वडलांच्या मृत्यूनंतर पंढरीचंही शिक्षण थांबलं. शेतीची जबाबदारी पंढरी व कलावतींवर आली. कलावतीताई खरंतर एकट्या पडल्या. त्या 'मकाम'च्या संपर्कात आल्या नसत्या तर कदाचित त्यांचा आत्मविश्वासही वाढला नसता.

२०१८ मध्ये कलावतीताईना सह्याद्री संस्थेनं 'मकाम' संघटनेत सामील केलं. 'मकाम'ने गावातील एकल महिलांच्या सर्वेक्षणाची जबाबदारी सोपवली. हे सर्वेक्षण करताना कलावतीताईना आपलाच आरसा इतर महिलांमध्ये दिसू लागला. विधवा

पेन्शनसाठी किती यातायात करावी लागते याची जाणीव झाली. मग त्या महिलांच्या मदतीसाठी पुढाकार घेवू लागल्या. त्यातून त्यांचा आत्मविश्वास वाढला. 'मकाम'मध्ये सक्रीय झाल्यावर कलावतीताईनी गावातील विधवांचा सर्वे केला. पेन्शनचे अर्ज भरले. उज्वला योजनेतून महिलांना गॅस मिळावा यासाठी प्रयत्न सुरू केले.

२०२१ मध्ये कलावतीताई 'मकाम'च्या स्वावलंबी शेतीच्या प्रयोगात सहभागी झाल्या. कलावतीताई सुरुवातीच्या काळाबद्दल सांगतात, “बाया वावरातील भाजी बघून मागायच्या. मी द्यायचे. मंग बाया म्हणायच्या, 'आक्का, ह्या भाजीला इतकी कशी गं चव भारी?' मी सांगायचे, मी परशिक्षण घेवून आले. परशिक्षणातून मला कळलंय - रासायनिक खतांनी माती मरतीय. मेलेल्या मातीतून उगवायसाठी आपण अजूक खत टाकतो, अजूक फवारण्या करतो. अशानं पिकायला पिकतं खरं, पण जिनसाची चव मरतीय.” महिलांना ही माहिती नवी नसली, तरी या समस्येवर आपण काही करू शकतो, याची कल्पना नव्हती.

शेतीवरील आरिष्टावर महिला प्रभावी उपाय करू शकतात, हा विश्वास 'मकाम'च्या स्वावलंबी शेती प्रकल्पाचा पाया आहे. हा विचार कलावतीताई गावातील महिलांमध्ये रूजवू लागल्या. कलावतीताई बचत गटातही सक्रीय होत्या. स्वावलंबी शेतीची सांगड त्यांनी बचत गटाशी घातली. त्यांच्या गटामध्ये स्वावलंबी शेती करणाऱ्या दहा महिला एकत्र आल्या आणि त्यांनी शेतीसाठी लागणारी अवजारे विकत घेतली. ह्या महिलांपैकी कोणाकडेच बैल नसल्याने पेरणी इत्यादीच्या कामासाठी त्यांना दुसऱ्या शेतकऱ्यांवर अवलंबून रहावे लागत असे. त्यामुळे कलावतीताईच्या गटाने स्वतःच बैलजोडी घेण्याचा निर्णय घेतला.

ह्या सगळ्या महिला बैल खरेदी करण्यासाठी तालुक्याच्या ठिकाणी गेल्या. बैल बाजारात महिला हे चित्र पहिल्यांदा दिसत असल्यामुळे तेथील सर्व लोक ह्यांच्याकडे बघत होते, चेष्टा करत होते. पण त्यांनी बैल मालकाशी व्यवस्थित व्यवहार करून साठ हजाराला बैलजोडी विकत घेतली. कलावतीताई सांगतात, “गावातले लोक चेष्टा करत होते. आता बघुत काय

“मागच्या तीन वर्षात शेतीसाठी
कोणत्याही सावकाराकडे
कर्ज मागायची वेळ आली नाही.”

“माझ्या वावरातली भाजी बाया येताजाता बघायच्या. खायाला मागायच्या. म्हणायच्या, आक्का चवीला लय छान लागायलीय भाजी. मी म्हणायचे सेंट्रीय खतं वापरा. तुमच्याबी शेतात चवीला पौष्टीक पिकतय बघा.”

होतंय, नवरा बायकोचे एका संसारात जमत नाही आणि या दहाजणी एका बैल जोडीवर आपापली शेती कशी करतात बघू!” परंतु ह्या महिलांच्या गटाने बैलांची व्यवस्था चोखपणे ठेवली. त्यांचा चारा-पाणी करण्यासाठी त्यांनी महिन्यातील दिवस वाटून घेतले, आणि कोणाची अडचण असेल तर त्या एकमेकींना सांभाळून घेतात.

या उपक्रमांमुळं गटातील सदस्यांचा शेतमजुरीवरचा खर्च कमी झाला. कुणाच्या शेतात कधी काम करायचं, काय पेरायचं, याचे निर्णय गटातील चर्चेतून होवू लागले. या घडामोडीत कलावतीताईचा पुढाकार होता. आजही आहे. एका बुजऱ्या एकाकी बाईचं रूपांतर आज धडाडीच्या कार्यकर्तीत झालंय.

कलावतीताई एक एकर वर स्वालंबी शेती करत आहेत. त्यामध्ये त्यांनी हळद, मुग, उडीद, तूर, सोयाबीन, नॉन बीटी कापूस भाजीपाला अशी पीके घेतली आहेत. ह्या एक एकर मधून २०२३ मध्ये त्यांनी १ लाख २० हजार रुपयांचा नफा मिळवला. त्यांच्या उरलेल्या दोन एकर शेतीमध्ये हळद, सोयाबीन, बी टी कापूस, गहू, ज्वारी अशी पीके सेंट्रिय पद्धतीने त्या घेतात. स्वावलंबी शेतीमध्ये शिकलेले मिश्र पेरणीचे तंत्र त्या ह्या शेतातही वापरतात.

“मागच्या तीन वर्षात शेतीसाठी कोणत्याही सावकाराकडे कर्ज मागायची वेळ आली नाही,” कलावतीताई आत्मविश्वासाने सांगतात. उलट आता त्यांच्या शेतीमध्ये त्यांनी

गुंतवणूक करायल सुरुवात केली आहे. विहिरीवरून पाईपलाईन करून त्यांनी शेताला पाण्याची सोय केली आहे.

पर्यावरणस्नेही स्वावलंबी शेती प्रयोगात गावातील इतर महिलांनी पण सहभागी व्हावे यासाठी त्या अनेक महिलांसोबत चर्चा करतात. कलावती ताई म्हणतात फक्त माहिती सांगून महिला जोडत नाही, त्यांच्या मनात फार प्रश्न असतात पण ते आपण प्रत्यक्षात आपल्या शेतात दाखवून दिले तर आपल्याला परत सांगायची गरजच राहत नाही. कलावती ताईची शेती रोडला लागून असल्यामुळे येता जाता लोक पिकांबाबत चौकशी करतात. कलावती ताईनी कापसामध्ये मध्ये उडीद लावला तर लोक म्हणू लागले की, आता तुमचा कापूस गेला, तुम्हाला उत्पन्न होणार नाही. पण त्यांनी लोकांना सांगितलं की कापूस गेला तरी चालेल पण मी कापसात उडीद लावणार. लोक नावं ठेवू लागले. पण त्यांनी, त्याकडे दुर्लक्ष केल. जेव्हा त्यांना तीन क्विंटल उडीद आणि कापूस पण चांगला झाला. तेव्हा लोक म्हणू लागले की, आम्ही पण कापसात उडीद लावू.

“जिमिनीचं दुक तेच बायांचं दुक.” आपल्याला कळलेलं थोर सत्य सांगावं त्याप्रमाणे कलावतीताई म्हणतात, “जिमिनीची काळजी कुणी घेतंय का? बायांच्या दुकाचंबी तसंच. म्हणून आम्ही समद्या येक झालो. आन् ठरविलं, जिमिनी सुधारल्या की आपलीबी सुधारणा व्हील.” कलावतीताईना जमिन व बाईचं दुःखं एकसारखं वाटणं यातच स्वावलंबी शेती प्रयोगाचा अर्क सामावलाय. ♪

“बचत गटाला

एक लाखाचं अनुदान मिळालं.

आम्ही विचार केला.

हे अनुदान स्वावलंबी शेतीसाठी वापरू.

हा निर्णय घेतला, म्हणून बचत गट,

स्वावलंबी शेती आन् महिला

सगळं एकजीव झालं.”

फोटो क्रेडिट : विद्या कुलकर्णी

नीलिमा रेंचे

झाडगाव, तालुका राळेगाव, जिल्हा यवतमाळ

नवऱ्यानं आत्महत्या केली, तेव्हा तिचं वय होतं २७ वर्षे. अशात गर्भवती. पतीच्या मृत्यूची नोंद 'शेतकरी आत्महत्या' म्हणून झाली. त्यामुळं सरकारकडून एक लाखाची मदत मिळाली. पण 'मुलगा आमचा मेला, मदत हीला कशासाठी?' या रागातून सासरची मंडळी रूसली. नातं तोडलं. एकतर वैधव्य त्यात बाळंतपण - छाती धडधडत राहिल, अशी भीती नि वेदना - सामना करायला एकटी निलिमा.

मनानं खचलेली. शरीरानं अशक्त. त्यामुळं बाळंतपण सिझेरिअननं झालं. खर्च आला- २५ हजार. नशीब नवऱ्याच्या आत्महत्येमुळं मिळालेली सरकारी मदत होती. म्हणून निभावलं. पण आता पदरी बाळ होतं. आणि समोर प्रश्न होता - 'एकटीनं जगायला धीर लागतो. धाडस कुठून आणायचं?'

नवऱ्यानं शेतीवरील कर्जाला कंटाळून आत्महत्या केलेली. नवऱ्यामागे पत्नीला शेतजमिनीचा वारसा हक्क मिळतो. पण निलिमाला तो नाकारला गेलाय. त्यांनी सासरशी संघर्ष केला. आपलं मूल सासऱ्यांपुढे ठेवलं, 'या मुलाचा हक्क तरी द्या!' म्हणून त्या लढल्या. लोकलाजेनं सासऱ्यांनी नातवाचा हक्क मान्य केला. निलिमाचं नाव सातबारावर लावलेलं नाही, पण तीन एकर जमिनीचा ताबा मिळवण्यात त्या यशस्वी झाल्या. त्यातल्या अर्धा एकरात २०२१ पासून स्वावलंबी शेती सुरू केली. स्वावलंबी शेती सुरू करण्याच्या आधी पासून त्या 'मकाम'शी जोडलेल्या होत्या. 'मकाम'च्या नेतृत्व विकास प्रशिक्षणांच्या माध्यमातून त्या खंबीर झाल्या. आज त्या आपल्या शेतात उभं राहून म्हणतात, "भीती धरली, तर आपण कुठंच जावू शकत नाही."

निलिमाताईचं शेत घरापासून चार कि.मी. दूर. एकटीनं शेतात येणं, रानातल्या दाट गवतांआड राबणं तसं जोखमीचं. कुणी हात धरला, अडवलं तर? हे दडपण आहेच, शिवाय जंगली जनावरांचीही भीती. पण निलिमाताई म्हणतात, "भीती आपण धरायचीच नाही न, डुकराची भीती असते, पण मी मोबाईल ऑन करून मागं पाहत राहते, समोर चालत जाते." निलिमा हॅडसेटवर गाणी लावून शेतात काम करतात. त्यामुळं मनही रमतं, नि जनावरंही दूर राहतात.

विदर्भात मोठ्या प्रमाणावर बीटी कॉटनची लागवड होते. कास्तकारांमध्ये या कॅश क्रॉपची लागवड सवयीची झालीय. याहून वेगळा पर्याय निवडायला कुणी धजावत

फोटो क्रेडिट : आशा कर्तार

"आज दोन किलो मुग विकत आणून खायला परवडते का? आपल्या वावरातच पिकवलं, तर कितीबी खाता येते."

नाही. पण खर्च-कर्ज व औषध फवारणीचे दुष्परिणामही खूप आहेत. किड आता औषधांना जुमानत नाही. त्यामुळ पिकं हातची जातात, नि कर्जात दबलेले शेतकरी आत्महत्यांकडे वळतात. या समस्येवर स्वावलंबी शेती हा एक पर्याय. पण क्वचितच एखादा कास्तकार स्वावलंबी शेतीचा मार्ग निवडतो. कॅश क्रॉप पॅटर्नच्या मृगजळाकडं दुर्लक्ष करणं सोपं नाही. निलिमानं 'मकाम'च्या मार्गदर्शनात हे धाडस केलं.

“बोरू मला म्हाईतच नव्हता न, मी पहिल्यांदाच बोरू लावला न त्याचं खत केलं पराटीला.” निलिमाताई सांगतात, “चांगलं टवटवीत पीक झालं.” 'मकाम'नं बांधावर बफर झोन म्हणून लावायला बोरू चे बियाणे दिले. ही तंतूजन्य वनस्पती जमिनीत जिरवल्यास उत्तम खत मिळतं. शिवाय 'मकाम'नं शेणखतासाठीही मदत पुरवली. बियाणंही दिलं. या मदतीच्या जोरावर निलिमाताईनी स्वावलंबी शेतीकडे वळण्याचं धाडस केलं. त्यांनी अर्धा एकर मध्ये नॉन बीटी कापूस, तूर, मुग, उडीद, मटकी आणि सोबतच वेगवेगळ्या प्रकारच्या भाज्यांची लागवड केली. हे पाहून बांधालगतच्या शेतकऱ्यांना वाटलं - या बाईचं डोकं फिरलय. निलिमा सांगतात, “लोकं हसायची, हे का अर्ध्या एकरात नास केल्यावानी करतेय बा म्हणायची.”

फोटो क्रेडीट : विद्या कुलकर्णी

फोटो क्रेडीट : स्वाती सातपुते

“सेंद्रीय सुरू केलं त्याच वर्षी आठ पायल्या मुंग झाला.” निलिमा स्वावलंबी शेतीचा अनुभव सांगतात, “चार पायल्या उडीद झाले. खर्च कमी झाला. उत्पन्न चांगलं आलं. आता मी ठरवलंय सारं रान सेंद्रीयच करायचं.” आपली आधीची रासायनिक व स्वावलंबी शेतीच्या प्रयोगाची जमीन यातला फरक सांगताना त्या म्हणतात, “ही (स्वावलंबी शेतीखालची) जमीन पहा ना कशी भुरभुशीत हाये. मला असं वाटाय लागले, तणनाशक मारू, आता आपण उत्पन्न घेवू, पण पुढं आपल्याला उत्पन्न कमी हुईल. जमिनीत जीवाणुच नसले तर आपली जमीन कड्डी होत जाईन.” जमिनीची प्रत, सुपिकता कशी बदलते याचा अनुभव निलिमांनी घेतलाय. त्यामुळ त्यांचा कल स्वावलंबी शेतीकडे झुकतोय.

“भीती धरली, तर आपण कुठंच जावू शकत नाही.”

“गावातले सगळे शेतकरी नगदी पीकं घेतात. कुणाच्याच शेतात भाजीपाला नाही.” केवळ निलामाच्या शेतातच सेंद्रीय भाजीपाला असल्यानं आसपासच्या महिला निलिमांच्या शेतात आवर्जून येतात. भाज्या आणि धान्य मागतात. तेव्हा निलिमा या महिलांना सांगतात - “तुम्हाले असे मुंग खायले पाहिजे असण त् तुम्ही पण स्वावलंबी शेती करा.” “मुग-उडीद वर टीनावर वाळवायला टाका लागते, आंगणात टाकलं का

“सेंद्रीय सुरू केलं त्याच वर्षी
आठ पायल्या मुंग झाला.
चार पायल्या उडीद झाले.
खर्च कमी झाला.
उत्पन्न चांगलं आलं.
आता मी ठरवलंय
सारं रान सेंद्रीयच करायचं.”

नुसत्या बाया मुठ भर तरी मागतात, म्हणतात तुया वावरातलं लय चवीचं लागते, थोडस आम्हाले दे.” निलिमांनी गावातील महिलांना प्रेरणा घायला सुरूवात केली. स्वावलंबी शेती प्रयोगात सुरूवातीला त्यांच्या गावातून कमी प्रतिसाद होता. पण निलिमाताई महिलांशी चर्चा करू लागल्या, “आज दोन किलो मुग विकत आणून खायला परवडते का? आपल्या वावरातच पिकवलं, तर कितीबी खाता येते.” निलिमांनी फक्त सल्लेच दिले नाहीत, तर आपल्याकडील गावरान बियाणंही महिलांना दिलं. आता त्यांच्या पुढाकारानं गावात दहा महिला स्वावलंबी शेतीच्या प्रयोगात जोडल्या गेल्या आहेत.

स्वावलंबी शेतीत तुलनेनं उत्पन्न कमी येतं, तरीही ही शेती का करता या प्रश्नावर निलिमाताई म्हणतात, “उत्पन्न कमी हुईल, पण असं वाटलं का, करून पाहिल्याशिवाय आपल्याला काही उपयोग पडणार नाही, त्यात आम्ही मिश्र पीक घेतलं. आपल्या शेतातली भाजी आपण किती खाणार? मग मी दुसऱ्यालाबी दिली. आनंद वाटला. आणि स्वावलंबी शेतीचा निर्णय मी घेतलाय. कुणाला इचारलं नाय. नवरा होता, तेव्हा ते त्याहच्याच मतानं सगळं करायचे, आता मीच बी आणतो, गाडीवाणाला फोन करून बोलवतो, घरचे लोक म्हणतात, ही कसं करते बा एवढं? जे आलं ते काम ही करत राहते, त् हीचं इंटेलिजन हिलेच माहितेय बा!”

निलिमाताईचं इंटेलिजन्स - बुद्धिमत्ता रेकग्नाईज होतेय. स्वतंत्र ओळख मिळतेय. एकेकाळी नवऱ्याच्या आत्महत्येनं खचलेली, निलिमा आज गावातील महिलांची आयडॉल झालीय. छोट्या गावापुरतं असलं, तरी निलिमाचं हे यश कुठल्याही इंडियन आयडॉल पेक्षा कमी नाहीय. ♀

फोटो क्रेडिट : प्रशांत खुटे

संगीता तायडे

हातगाव, तालुका मुर्तिजापूर, जिल्हा अकोला

संगीताताई नवऱ्यासोबतचं एक संभाषण सांगतात, “एकदा ते म्हणाले - 'तुह्या एकराचं तु पहाय जो!'” नवरा बोलता बोलता बोलून गेला, - 'ती जमीन तुझी, तु त्यात हवं ते कर!' 'अमुक तुकडा तुझा!' असं नवऱ्यानं म्हणणं, संगीताताईना महत्त्वाचं वाटतं. स्वावलंबी शेती प्रयोगात सामील झाल्यानंतर ताईना हा बदल जाणवतोय.

संगीता सांगतात, “त्याह्यानं मला हे तुझं वावर असं कधीच म्हणलं नव्हतं. आधी वाटायचं, मी घरची बाई असून मला शेतात रोजानं ठेवलेल्या मजुरागतच वागवतात.” फक्त पडेल ते काम करायचं. साधं मत व्यक्त केलं तरी कुजकी बोलणी ऐकावी लागत. संगीता म्हणतात, “कधी आभाळ भरून आलेलं दिसलं, आपण म्हणलं, का ही कांदाची गंजी झाकून ठेवा लागन का? त् एका लागायचं— तुले समजते त् कर न तू! मले काहून इचारते?”

बाई निर्बुद्ध असते असा पुरुषांचा समज आहे. त्यामुळं वरचेवर अपमान होतो. कित्येकींचा जीव या अपमानांनी कुढत असेल. संगीताताईची अवस्था वेगळी नव्हती. त्या म्हणतात, “चारचौघात जाणं येणं, मिसळणं नाही. मंग काय करावं? मी गप बसून मनातल्या मनात तुकडोजी महाराजांचं एक भजन आठवायचे - 'बसलीस अशी का स्वस्थ भगिणी, ठोक आता ललकारी, तू हिंद भूमीची नारी!' मला या भजनानं प्रेरणा मिळायची.” पण ही कोंडी फोडायचा मार्ग संगीताताईना मिळत नव्हता.

संगीताताईना शिक्षण घेता आलं नाही. गावात सातवीपर्यंतच शाळा होती. बाहेरगावी मुर्लीना शिकायला पाठवण्याची रित नव्हती. त्यामुळं शाळा थांबली. वयात येताच रामदास तायडेंशी त्यांचं लग्न लावलं गेलं. रामदास शेतकरी. पण कोरडवाहू. खरीपानंतर ते मोलमजुरी करत. संगीताही मोलमजुरी करू लागली. गरीबीचा संसार. तीन मुलं झाली. काटकसर, दोन मुली व एका मुलाचं शिक्षण, त्यात रामदासरावांना दारूचाही शौक. पण संगीताताईनी खंबीरपणे संसार उभा केला.

हळूहळू दोघांची वयं उताराला लागली. मुलं मोठी झाली. 'किती दिवस दुसऱ्यांकडे मोलमजुरी करायची? आपण बागायती करू', असा विचार दोघंही करू लागली. २०१५ दरम्यान त्यांनी बोअर घेतली. पण पाणी लागलं नाही. मग विहिर खोदली. पाण्याची

फोटो क्रेडीट : स्वाती सातपुते

सोय झाल्यानंतर पतीपत्नी शेतात राबू लागले. या संपूर्ण प्रवासात संगीताताईची साथ महत्त्वाची असली, तरी ती अधोरेखित कधीच झाली नव्हती. रामदासराव क्वचितच बायकोचं मत विचारत.

अलीकडे मात्र रामदासरावांमध्ये संगीताताईना बदल दिसू लागलेत. २०२१ मध्ये हातगावमधील महिलांसोबत स्वावलंबी शेतीचा प्रयोग 'मकाम' नं सुरू केला. संगीताताई त्यात सहभागी झाल्या. संगीताताईनी 'मकाम'कडून मिळालेलं बी पेरायचं ठरवलं. तेव्हा रामदास म्हणाले, “एवढुसं बी पेरणार कसं?” सतरा प्रकारची बियाणं होती. पालेभाज्या, फळभाज्या, कडधान्य, तृणधान्य सगळं एकत्रच पेरायचं? नवऱ्यानं अशी शेती कधीच केली नव्हती. पण संगीताताईना उत्साह आलेला. कारण त्यांना आधीपासून वेगवेगळी झाडं लावायची हास.

आपल्याला स्वतंत्रपणे एका एकरात इतकं पेरायची संधी मिळतेय, यामुळं संगीता खुश होत्या. ही हरतऱेची पिकं बहरली. ती बघून रामदास म्हणाले, “हे काय अचकल बचकल केलंय?” त्यांना हे शेत चित्रविचित्र वाटत होतं. त्यात ना युरीया, न डिएपी ना किटनाशकांचा फवारा. रामदास या शेताबद्दल साशंक होते.

“चारचौघात जाणं येणं, मिसळणं नाही. मंग काय करावं? मी गप बसून मनातल्या मनात तुकडोजी महाराजांचं एक भजन आठवायचे - 'बसलीस अशी का स्वस्थ भगिणी, ठोक आता ललकारी, तू हिंद भूमीची नारी!' मला या भजनानं प्रेरणा मिळायची.”

फोटो क्रेडीट : स्वाती सातपुते

पहिल्या वर्षात रानडुकरांनी संगीताताईच्या पिकात धुडगुस घातला. त्यामुळं रामदासरावांना टिका करायची संधी मिळाली. 'अचकल बचकल पेरलं, म्हणून डुकरांनी नासधुस केली.' अशी टिप्पणी रामदासरावांनी केली. 'हे असलं, पेरायचं बंद कर!' असं ते म्हणू लागले. पण 'मकाम'च्या कार्यकर्त्या शालिनीताईंनी त्यांची समजूत काढली, - 'ही पिकं नसली, तरी डुकरं येतातच.' हे रामदासरावांना पटलं.

दुसऱ्या वर्षी मात्र चांगलं पिक आलं. कारण, डुकरं मुग खातात, म्हणून संगीताताईंनी वरवरच्या शेंगा आधी खुडल्या. रोपाला शेंगा दिसत नसल्यानं डुकरांची धाड पडली नाही, नि रोपाखालच्या बाजूच्या शेंगा शाबूत राहिल्या. वरवरच्या खुडलेल्या कोवळ्या शेंगा संगीताताईंनी बाजारात विकल्या. ही शक्कल लढवल्यामुळं कमाईही झाली व डुकरांपासून रोपंही वाचली.

संगीताताईंना रोपं वाचवण्याची कल्पना 'मकाम'च्या प्रशिक्षणांमुळं सुचली. प्रशिक्षणातली माहिती त्यांनी शेतात काटेकोर वापरली. शेतातल्या काडीकचऱ्याचाही उपयोग सुरू केला. संगीताताईंनी स्वतःच शेतात एक खड्डा खणला. या खड्ड्यात काडीकचरा कुजवला. कंपोस्ट खत बनवलं. यापुर्वी संगीताताई केवळ एक शेतमजुर होत्या. त्यांना अजूनही खताच्या पिशवीची किंमत काय असते, याचा अंदाज नाही. कारण शेतीसाठीच्या साहित्याची खरेदी करताना, ना त्यांना कधी विचारलं होतं, ना सांगितलं होतं.

“मला पहिल्या दोन मुली झाल्या. त्यामुळं लग्न वगैरे कार्यात मला मानाच्या वेळेस कुणी बोलवत नव्हते. पहिला मुलगा असलं तरच मान मिळतो. एवढा द्वेष करतात मुलींचा. स्वावलंबी शेती करू लागल्यापासून मी ही अंधश्रद्धा मानत नाही. माझ्या हातानं झाडं फुलतात, मग मी अपशकुनी कशी? ”

आपल्या स्वतंत्र एकरात एक पैशाचाही खर्च न करता संगीताताईंनी कापूस, तुर, मुग व भाज्यांची लागवड केली. घरी खाण्यासाठी लागणाऱ्या भाज्यांचा खर्च वाचवला. अलीकडेच संगीताताईंच्या मुलीचं लग्न झालं. लग्नघरात, कार्यासाठी भरपूर डाळ लागते. संगीताताईंच्या शेतानं डाळींची गरज भागवली.

फोटो क्रेडिट : स्वाती सातपुते

“मकामनं पिक विकायचं नाही, घरी खायला ठेवायचं म्हणून सांगितलेलं. पण गौरव मुगाला घोसचे घोस यायचे. मी वरच्या वरच्या शेंगा काढल्या. शालिनीताईंना विचारून विकल्या. पैसाही झाला. घरी खायलाही बराच मूग उरला.”

संगीताताईंच्या शेतात नेहमीच तुर लागवड होते. पण यापूर्वी बरीचशी तुर वाळून जायची. त्यांनी पाच-सहा वर्षे वेगवेगळं बियाणं पेरून पाहिलेलं. पण दरवेळी निम्मी तुर करपून जायची. संगीताताई सांगतात, “काडीकचऱ्याच्या कंपोस्टचा फायदा तुरीला झाला. रासायनिक खत बंद केलं, आणि कंपोस्ट सुरू केलं. त्यामुळं तुरी करपायच्या थांबल्या.” डाळीचं चांगलं उत्पादन झालं. त्यामुळं लग्नकार्यासाठी लागणाऱ्या डाळींवरचा खर्च संगीताताईंच्या कंपोस्ट खत प्रयोगामुळं वाचला.

भाज्या-डाळींवरचा खर्च वाचू लागला. संगीताताईंचे प्रयोग कुटुंबाचा आधार बनले. त्यामुळं संगीताताईंचा आत्मविश्वासही वाढला. एक दिवस संगीताताई नवऱ्याला म्हणाल्या, “मह्मा एकरात पाणी सोडता का?” रामदासरावांनी थट्टेत उलटप्रश्न केला, “तु का मला मजुरीचे पैशे देवून ऱ्हायली का?” त्यावर संगीताताईंनीही थट्टेतच प्रश्न विचारला, “मी इतके दिस काम करते, मला काय मजुरी दिली तुम्ही?” एके काळी संगीताताईंचं मत विचारात घेतलं जात नव्हतं. आज त्या थट्टेत का होईना नवऱ्याला आपली किंमत समजून देवू लागल्यात. हे आहे संगीताताईंच्या 'अचकल बचकल' शेतीचं खरं गमक. ♪

फोटो क्रेडिट : प्रशांत खेट

वंदना खंडागळे

घोडका राजुरी, तालुका बीड, जिल्हा बीड

“तुला रानात बाजरी प्येरायची? प्येर! करायचं ते कर. व्हवदे तुझ्या मनासारकं!” म्हसू खंडागळेंनी पत्नी वंदनाला शेतातल्या निर्णयांचं स्वातंत्र्य दिलं. म्हटलं, तर ही एक साथी घटना. पण नीट समजून घेतली तर एका खेडूत स्त्रीचा दर्जा उंचावणारी गोष्ट. मकामचं काम व स्वावलंबी शेती उपक्रमातलं एक सोनेरी, नव्हे हिरवंगार पान!

२०१८ - 'मकाम'नं बीड जिल्ह्यात एक अभ्यास केला. या सर्व्हेक्षणात आढळलं-ऊसतोड महिलांचं हिस्टरेक्टॉमी - गर्भाषय काढून टाकण्याचं प्रमाण सामान्य नाही. बीड जिल्ह्यात ऊसतोड मजुरांचं प्रमाण सर्वाधिक. हिस्टरेक्टॉमीचं प्रमाणही अधिक. या दोन वेगवेगळ्या तथ्यांचा आपसात काय संबंध?

ऊसतोडीवर जाणाऱ्या महिला अपार कष्ट करतात. केवळ ऊसतोडीच्या कामातील कोयता - नवरा बायको - जोडमजुरांची गरज म्हणून अल्पवयात लग्नांचं प्रमाणही मोठं

आहे. कामाच्या ठिकाणी किमान सोयी व आरोग्य सुविधांचा अभाव. परिणामी बहुतेक महिलांना कंबरदुखी-सांधेदुखी, अंगावरून जास्त जाणं, ओटीपोटात दुखी असे आजार आढळतात. महिला दुखणी घेवून दवाखान्यात जातात. डॉक्टर बाईच्या मुळ त्रासांना बरं करण्याऐवजी हिस्टरेक्टॉमीचा सल्ला देतात. महिलांना वाटतं,- 'ऑपरेशनमुळं दुखण्याची ब्याद जाईल. पुन्हा कष्टाला जुंपता येईल.' अशा प्रकारांतून बीडमध्ये हिस्टरेक्टॉमीचं प्रमाण वाढलं. ही शस्त्रक्रिया अनेकदा अनावश्यक असते. हे मकामच्या अभ्यासानं सप्रमाण पुढं आलं. बाईच्या दुखण्याचं मुळ तिच्या काबाड कष्टात आहे. ऑपरेशननं मुळ त्रास कमी न होता उलट वाढतो. अशा महिला पुढे कायम हातपाय दुखणे, अशक्तपणाची तक्रार करतात. वंदना खंडागळे अशाच महिलांपैकी एक.

वंदनानं बारा वर्ष ऊसतोड केली. “मला गळाटून गेल्यासारकं वाटाय लागलं.” वंदना शेवटच्या वर्षातील पिडा सांगतात, “अंगावरून लईच जाय लागलं. हातपाय दुकायचे. असं वाटायचं, शिरा-नसा कमजोर झाल्यात. येक्या दिशी मी टॅक्टरवर मोळी चढवत होते. वझं सअनच झालं नाय. म्या दणकन् पडले फळीवरून...” या घटनेनंतर वंदना दवाखान्यात गेली. डॉक्टरांनी हिस्टरेक्टॉमी सुचवली. खर्च - वीस हजार.

वंदनाच्या कष्टाची कमाई खर्च झाली. ऑपरेशन झालं. पण तेव्हापासून या बाईला ओझं उचलत नाही. वंदना सांगतात, “माही कमजोरी गेलीच नाय. मला कामच व्हयना. मंग आम्ही ऊसतोडीला जायचं थांबवलं.”

आपण साखर कारखानदारीच्या नफेखोरी व्यवस्थेचे बळी आहोत, हे वंदनाला अजूनही माहिती नाही. 'ऑपरेशननंतर शक्तिहीन वाटत होत पण काही झाल तरी राबाव लागणारच!' वंदना सांगतात, “डाक्टर-औषदासाठी हजार-पाचशे उसने घितलेले.” ही रक्कम झालेली - वीस हजार. ती फेडणं शक्य नव्हतं. त्यामुळं जमीन बटाईनं दिली.”

दोन वर्ष वंदनानं कर्ज फिटेपर्यंत वाट पाहिली. तोवर मोलमजुरी केली. नंतर स्वतः जमीन कसायला

“पैलं माझं रान निब्वर व्हतं.

खुरपायला लागलो

तर हातं गळायचे.

फवारण्या करून करून

रान कडक झालतं.

रानात चालताना वाटायचं,

रोडवरूनच चलतेय.

आता जिमीन भुसभुशीत झाली.”

सुरूवात केली. इतर शेतकऱ्यांप्रमाणेच कापूस-सोयाबीनची पीकं घेतली. “शेतीत नुकसान नसलं तरी फायदाबी नव्हता.” वंदना अनुभव सांगतात, “कापूस प्येरला, तर चार पाच तरी फवारण्या लागल्यात. दोनदा खत द्यावं लागतं. बैल बारदान्याचा खर्च येगळा.” बी, पेरणी, खतं, खुरपणी-बेणणी, रोजमजुरी इत्यादी करून फारसं उत्पन्न मिळत नव्हतं. एकप्रकारे कष्ट वायाच जात होते.

मकामनं सुचवलेला स्वावलंबी शेतीचा पर्याय मात्र वंदनाला पटला. “गावरान तब्येतीला चांगलं.” वंदना सांगतात, “डाक्टरकडं जायचा खर्च वाचणार, नू खतं, बियाणं, फवारणीचे पैसेबी वाचतील.” - या कारणांनी वंदनानं स्वावलंबी शेती करायचं ठरवलं.

पण नवऱ्याची साथ मिळवणंही आवश्यक होतं. वंदनाताईनी अर्धा एकरात स्वावलंबी शेती सुरू केली. नवऱ्याचा नकार नव्हता, पण साथही नव्हती. स्वावलंबी शेतीत मिश्र पिकं घेणं अपेक्षित आहे. वंदनाताईनी त्यासाठी तयारी केलेली. पण नेमकं पेरणीच्या वेळी वंदनाताई घरी नव्हत्या. त्या दही-दूध विकायला गेलेल्या. वंदनाताई येईपर्यंत नवऱ्यानं सगळ्या रानात सोयाबीन पेरलं. वंदनाताईचा हिरमोड झाला, पण त्यांनी शेतात दुसरीकडे सेंद्रीय तत्वांवर भाजीपाला पेरला. सोयाबीनलाही फक्त शेणखतंच

फोटो क्रेडिट : प्रशांत खुंटे

“पिशवीच्या ऑपरेशमुळं
माझ्या मागं आजार लागला.
मला कायच जमना झालं.
पण आता स्वावलंबी शेतीमुळं
म्या भाजी पिकवायला लागले.
माझी म्हैस हाये.
धयी इकायला जाताना
मी भाज्याबी इकायला लागले.
मला लय आधार झाला.”

फोटो क्रेडिट : स्वाती सातपुते

“मी सोयाबीनसुद्धा शेणखतावरच केलं.
आधी एक थैलीच सोयाबीन व्हायचं. पण मागल्या सालात
शेणखतावर दोन क्विंटल सोयाबीन झालं.
हेवडा माल कधीच व्हत नव्हता. पयल्यांदा झाला.
मंग माझे मालक म्हणले, आता कशातच
खत नाय टाकायचं. सेंद्रीयच करायचं सगळं शेत.”

दिलं. हे सोयाबीन व भाज्यांचं चांगलं उत्पन्न आलं, मग वंदनाताईच्या नवऱ्यालाही या शेतीचं महत्त्व पटलं. त्यामुळं पुढील हंगामात सर्वच शेत सेंद्रीय पद्धतीने करायचा निर्णय त्यांनी घेतला.

“पैलं माझं रान निब्बर व्हतं.” वंदना जमिनीत झालेला फरक सांगतात, “खुरपायला लागलो तर हातं गळायचे. फवारण्या करून करून रान कडक झालतं. रानात चालताना वाटायचं, रोडवरूनच चलतेय. आता जिमीन भुसभुशीत झाली.” उत्पन्नात वाढ झाली. आहारात भाज्यांचं प्रमाण वाढलं. रानाचं रूप पालटलं. हे सर्व केवळ वंदनाताईनी स्वावलंबी शेतीचा निर्णय घेतल्यानं घडलं. त्यामुळं त्यांचा नवरा कौतुक करत असेल ना? असं विचारल्यावर वंदना हसून म्हणतात, “त्ये काय म्हणत न्हाईत. माह्य मलाच कौतिक वाटतंय. मला कामच जमत नव्हतं. आता हुशारी आल्यागत वाटतंय.”

हुशारी आल्यागत वाटतंय म्हणजे तरतरीत वाटू लागलं. वंदनाचं शेत आणि ती स्वतः दोघांमध्ये हा बदल एकसाथच दिसू लागलाय. ☺

कुमुदिनी ढोले

चानपा, तालुका सावनेर, जिल्हा नागपूर

“मी कधीच उडिद-मुग पेरलं नव्हतं. पण स्वावलंबी शेतीत मी जोडली, न् ह्ये पेरलं. पहिल्याच वर्षी दहा कुडं मुंग, उडीद आलं. मोटपण झाली. मंग मी वेगवेगळे पदार्थ केले. लेकरायला खायला दिले, हे आपल्या शेतातलं बा, ह्याची चव बघा.” हे सांगताना कुमुदिनीचा चेहरा फुलतो. मात्र क्षणात त्यांचा आनंद मावळतोही. कारण पुढं त्या म्हणतात, “पोरगा मला सांगतो- मला तुझ्या हातचं काय नको. तु चालली जा.” कारण, ही सावत्र आई.

कुमुदिनी म्हणतात, “मी ४० वर्ष शेती केलीय. आता पोराला वाटतंय तु माही माय नाय. हे तुहं शेत नाय.” नवऱ्याच्या मृत्यूनंतर कुटुंबात कज्जा सुरू झाला. तरीही कुमुदिनी धाकट्या मुलाच्या सोबतीनं स्वावलंबी शेतीकडे वळल्या. त्या म्हणतात, “मी सक्की-

सावत्र कधी वागले नाय. म्हणून तर धाकटा मला साथ देतो. थोरला दुसऱ्याचं ऐकून इरोध करतोय. त्याला लोकांनी बिघडवलंय.”

कुमुदिनीला आईची माया मिळाली नाही. ती सांगते, “मला आई आठवत नाय. माझ्या जन्मानंतर आई मेली.” कुमुदिनीला चार बहिणी, एक भाऊ. ही सर्वात धाकटी. वडलांची दहा एकर शेती. थोरल्या बहिणींची लग्न झाली. भाऊ व वडलांना साथ देत कुमुदिनी शेतात काम करू लागली. त्यामुळं ती फक्त चौथ्या वर्गापर्यंतच शाळेत जावू शकली.

वयात येताच तिचं लग्न लावलं गेलं. “एक वर्षातच नवरा वारला.” कुमुदिनी सांगतात, “आम्हाला फसवलं होतं. लिक्कर-किडणी खराब झालेल्या माणसाबरोबर माझं लग्न झालं. नवरा मेल्यावर मी परत माहेरी आले.”

पुढच्याच वर्षी कुमुदिनीचा पुनर्विवाह झाला. रामरावजी ढोले यांच्यासोबत. रामरावांची पत्नी नुकतीच वारलेली. या पत्नीपासून त्यांना तीन अपत्य होती. एक मुलगी, दोन मुलं. या छोट्या मुलांचा सांभाळ करण्यासाठी कुणीतरी हवं होतं. कुमुदिनी या कामी आली. तिनं दिवगंत सवतीच्या मुलांना आपलं मानलं. लग्नाच्या पहिल्या वर्षातच कुमुदिनीलाही एक मुलगी झाली.

कुमुदिनीनं लेकरांना जीव लावला. सावत्रपण जाणवू दिलं नाही. १९ वर्षे संसार झाला. नि अचानक रामरावांचं निधन झालं. आता रामरावांची मुलं मोठी झालेली. नातलगात कुणीतरी थोरल्या मुलाचे कान भरले. तो बिथरला. आईशी भांडू लागला. 'आमचे वडील वारले, आता तू निघून जा' म्हणू लागला. ढोले कुटुंबात आता कुमुदिनीची भुमिका संपलीय, असं या मुलाच्या मनानं घेतलंय.

“एवढं सगळं आमच्या शेतात बनते, हे म्हाईतच नव्हतं.

पेरलं तर कधी अर्जतही नव्हतं.

त्याच्यामुळे आम्ही येगयेगळं

पेरायचा विचारच केला नव्हता.

स्वावलंबी शेतीमधून मी शिकले,

कसं काय करावं लागते.

मी शेतात नाय

शाळेत आल्यागत वाटायलंय.”

फोटो क्रेडिट : प्रशांत खेंटे

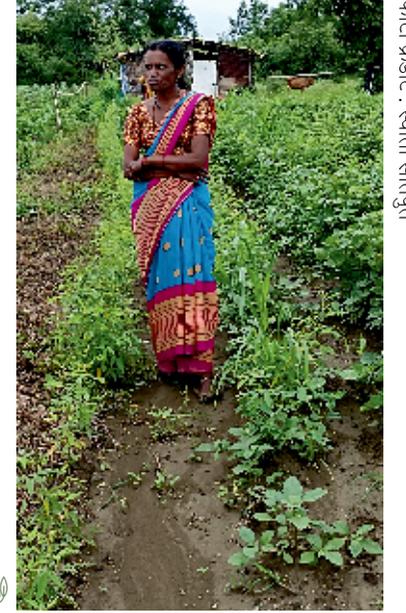
स्वावलंबी शेती प्रयोगातून कुमुदिनीला 'बाईचं स्वतंत्र शेत असू शकतं' ही जाणीव झाली. विधवा पेन्शन मिळवून देण्याच्या निमित्तानं ती 'प्रकृती' संस्थेच्या संपर्कात आली. पेन्शनसाठी कागदपत्र जमवतांना तिला वारस हक्क नोंदणी करावी हेही कळलं. गावची तलाठी एक स्त्री होती. तिच्यामुळं कुमुदिनी व तिच्या मुलीचं नाव सातबारावर आलं. यादरम्यान 'प्रकृती'संस्थेनं कुमुदिनी समोर स्वावलंबी शेतीचा प्रस्ताव ठेवला.

धाकट्या मुलाला कुमुदिनीचा लळा आहे. त्यानं आईला प्रोत्साहन दिलं. त्यामुळं अर्धा एकरात कुमुदिनीनं स्वावलंबी शेती सुरू केली. या शेतीचं तंत्र शिकण्यासाठी ती 'मकाम'च्या कार्यशाळांना येवू लागली. हळूहळू कुमुदिनीत बदल घडू लागले. सुरुवातीला धाकटा मुलगा तिला कार्यशाळांना घेवून यायचा. आता ती एकटीच येवू लागली. इतर महिलांशी बोलू लागली. कुमुदिनीचं बुजरेपण कमी झालं. "एवढं सगळं आमच्या शेतात बनते, हे म्हाईतच नव्हतं. पेरलं तर कधी अर्जतही नव्हतं. त्याच्यामुळे

“आजपर्यंत विकतचं घेवूनच खात होतो,
आज आपल्याच शेतातून डाळी, मूंग मिळालं, म्हणून आनंद वाटतोय.”

आम्ही येगयेगळं पेरायचा विचारच केला नव्हता. स्वावलंबी शेतीमधून मी शिकले, कसं काय करावं लागते. मी शेतात नाय शाळेत आल्यागत वाटायलंय.” आपल्या शेतात आलेल्या वेगवेगळ्या उत्पादनाबद्दल कुमुदिनी म्हणतात, “आजपर्यंत विकतचं घेवूनच खात होतो, आज आपल्याच शेतातून डाळी, मूंग मिळालं, म्हणून आनंद वाटतोय.”

कुमुदिनीचं मन सध्या अर्धा एकर स्वावलंबी शेतीत रमलंय. 'तु चालली जा!' या वाक्याचा कदाचित आता ती वेगळा अर्थ लावू पाहत असेल - कुणी साथ देवो, न देवो, तु चालत रहा! असं ती मनातल्या मनात म्हणत असेल. ☺

फोटो क्रेडिट : स्वाती सातपुते

फोटो क्रेडिट : प्रशांत खेंटे

सुमन ओव्हाळ

काठोडा, तालुका बीड, जिल्हा बीड

डोंगरउताराचं मुरमाट-जिरायती गायरान. रासायनिक खतं-किटनाशकं वापरूनही बेताचं उत्पन्न देणारी जमीन. अशा जमिनीवर सेंद्रीय शेती? सेंद्रीय पद्धतीनं उत्पन्न घटणार! मग हा खटाटोप कशासाठी?

सुमन ओव्हाळकडे या प्रश्नाचं खणखणीत उत्तरं आहे - 'बिनविसाचं खायाला भेटतंय!' कृत्रिम बीजं-रसायनांतून अन्नात विष कालवलं जातं, हे सुमनताईना कळलंय. खरंतर या बाईचं बोलणं - 'बिनविसाचं खाणं' यासारखे वाक्प्रयोग नीट समजून घेतले, तर व्यापक अर्थ उलगडतो. पिढ्यानपिढ्या सोसलेले जातीयतेचे चटके, ऊसतोडीनं अंगात मुरलेलं काबाडकष्टांचं विष - डिटॉक्स करायची धडपड - सुमनताईच्या स्वावलंबी शेतीच्या प्रयत्नांत जाणवते.

सुमनचा जन्म मातंग जातीत झाला. काळानुरूप बलुतेदारीची पडझड झाली. त्यानंतरही दलित समुदायांच्या वाट्याला रोजंदारीच आली. उदरनिर्वाह अधिकच बेभरवशी झाला.

“माझं माहेर खुटेवाडी.” सुमन सांगतात, “मला दोन भाऊ, तीन बहिणी. वडलाला शेती नव्हती. ते मजुरी करायचे, कुठं दगडं उचलायचे, बांध घालायचे. नंतर त्यांनी सुतारकीची कला शिकली. सुतारकामाची मजुरी म्हणून पायली चार पायली धान्य मिळायचं.” हे कामही नेहमी मिळेलच असं नाही. त्यामुळं या कुटुंबाला ऊसतोडीचाच पर्याय होता. सुमन सांगतात, “मी धा वर्षांची असतानाच वडलासोबत ऊसतोडीला गेले...” ऊसतोडीला जाणाऱ्यांना लेकरांची काळजी सतावते. विशेषतः मुलींची. या काळजीपोटीच पाळी येताच, कधीकधी त्याआधीच मुली बोहल्यावर चढतात.

सुमन म्हणतात, “आयवडलाला वाटायचं- आपल्याला तीन मुली हायता, पटकन्यानी लग्नं लावली तर जबाबदारी ऱ्हाणार न्हाई!” आपल्या मुलींचं शिक्षण कसं होईल हा प्रश्न सुमनताईच्या गरीब मायबापाला पडणं शक्य नव्हतं, - पोरगी एखाद्या शेतकऱ्याच्या घरी नांदायला लागली म्हणजे तिचं भलं झालं, इतकीच त्यांची माफक धारणा होती. त्यामुळं स्थळ येताच पटकन लग्न लावून दिली जात. त्यामुळं सुमनचं लग्न ती बारा वर्षांची होती, तेव्हाच झालं. 'काठोडा गावातल्या ओव्हाळ कुटुंबाकडं गायरानाची मालकी आहे. पोरीला ऊसतोडीवर जावं लागणार नाही. पोरगं बँड वाजवायला जातंय. मुलीचे कष्ट वाचतील!' असा विचार सुमनच्या मायबापानं केला.

पण बँड वाजवण्याचं कामही हंगामीच. दलितांना शेेतमजुरी करावीच लागते. सुमनला लग्नानंतरही

“आधी भाजीपाल्यासाठी आठवड्याला पाचशे रूपय लागायचे. आता पावसाळ्यात बाजार करायची येळच येत न्हाय. फक्त मटन, तेल, शेंगदाणा, साखर येवढंच बाजारातून आणतोय. बाकी भाज्या शेतातच मिळाय लागल्या. गेल्या वर्षी मिरच्या झाल्या, मी स्वत्ता खाऊन नातेवायकाला वाटल्या. पपया, शेवगा लावला. डाक्टर म्हणत्यात तुमच्या पेश्या कमी झाल्यात, आता पेश्या वाढवायला औषधाची गरज न्हाय दारातच पपयी हाये, शेवगा हाये.”

मजुरीशिवाय पर्याय नव्हता. फक्त बारा वर्षाची नवी नवरी कष्टाला जुंपली गेली. सुमन सांगतात, “चार ननंदा, थोरली जाव-दिर, आम्ही दोघं, सासु-सासरे. लय मोठं कुटुंब. म्हणून मजुरीला जावं लागायचंच. लग्न झाल्यावर्षीच म्या ऊसतोडीवर गेले.” या कामाचं स्वरूप सांगताना सुमन म्हणतात, “तास-दोन तासाचीच झोप. चप्पल-चुंबळ उशाला घेवून झोपायचं. हार्न ऐकला की टॅक्टरमधी बसायचं. धाकच व्हता, टॅक्टरचा. टॅक्टर भरायसाठी रातदिस राबायचं.” ऊसतोडीच्या कामाची ही तन्हा.

गावातील सवर्णांकडे शेतमजुरीची गत निराळी. सुमन सांगतात, “मजुराला किती येळ कामावर ठेवायचं, सुट्टी कधी घ्यायची, सगळं मालकांच्या मनावर. धा चा टायम असंल तर साडेनऊलाच कामावर जायचं. अंधार पडुस्तवर सुट्टी नाय. आपल्याला तहान लागली तरी स्वत्ता पाणी नाय घ्यायचं, ते घागरीतून देतील तवाच प्यायचं. स्वताचा तांब्या न्हायचा. भाकर खायाला येगळं बसायचं.” सुमनताईचे हे अनुभव अगदी ताजे आहेत. जुन्या जमान्यातील गोष्टी नाहीत. अशा जीवनात सुमनताईचा जीव रमत नव्हता, काहीतरी करून दाखवावं, असं वाटत होतं. याच उर्मीतून सुमनताई बचत गटात सामील झाल्या. इथून त्यांच्या आयुष्यानं नवं वळण घेतलं. बचत गटाच्या मिर्तेगमधून नवे विचार कळू लागले.

हे बचत गट मनिषा तोकले यांनी बांधलेले. मनिषाताई दलितांचे प्रश्न व महिलांचं संघटन असं काम मराठवाड्यात करतात. त्या मकाम मार्फत स्वावलंबी शेती प्रयोगात दलित व ऊसतोड मजुरांचा सहभाग मिळवण्यासाठीही आघाडीवर आहेत. सुमन बचत गटांच्या निमित्तानं मनिषा तोकलेंच्या संपर्कात आल्या. मनिषाताईंनी त्यांना स्वावलंबी शेती प्रयोगात सामील करून घेतलं. सुमनताई 'मकाम' संघटनेतही सक्रीय झाल्या.

पुर्वी त्यांच्या कोरडवाहू जमिनीत ज्वारी-बाजरी शिवाय काही नव्हतं. आता मिश्र पिकांची लागवड सुरू झाली. ऊसतोडी किंवा शेतमजुरी हे दोनच पर्याय आपल्यासाठी

“आधी बाजरी पेरली की युरिया टाकायचो. ते बंद केलं. गावरान बाजरी पेरली.

आता उतारा कमी येतोय. पण गावरान बाजरीची एकच भाकर खाल्ली तरी पोट भरतंय.

चवबी चांगली लागती. हायब्रीडच्या दोन भाकरीपेक्षा सेंद्रीयची एकच भाकर भारी.

गावरान मुगाची, डाळीची भाजी साधी चटणी-मिरची टाकून केली तरीबी लय चवदार लागतीय!”

आहेत, असं मानणाऱ्या सुमनताईंना गायरानातही विविध प्रकारचं पिक घेता येतं, हा विश्वास मिळाला. खेड्यात दलितांकडे मजुर म्हणूनच पाहतात. सुमनताईकडे गायरानाचा ताबा आहे, पण तरिही सवर्ण शेतमालकांसारखा आत्मविश्वास दलित कास्तकारांत आढळत नाही. आपल्या गायरानात सुमनताई वेगवेगळे प्रयोग करू लागल्या नि त्यांना आपणही शेतकरी आहोत, हा आत्मविश्वास मिळाला. गावातील अन्य समाजाच्या महिलाही सुमनताईचं शेत पाहून कौतुक करू लागल्या.

सुमन एक अनुभव सांगतात, “गावातली लोकं म्हणत्यात, काय वो बया, कुठून आणलंय बी, काय पेरीत्येत बबा ह्ये, आंबाडीला बघून लय कौतुक करत्यात. गावची आशा वर्कर म्हराठ्याची. ती म्हणाली, 'तुम्ही शिबिराला गेलता, काय काय बी आणलं?' मी म्हणलं, 'पालक हाय, कांद्याचं बी हाय, मिरची हाय, मेथी, धने हाय.' ती म्हणली, 'सुमनबाई, मला उलसक पालकाचं बी घ्या, माझ्या हितं आल्यावर मीबी तुम्हाला देईल.' मंग म्या धिलं तिला बी...” गावातील सवर्ण दलितांसोबत दैनंदिन व्यवहार टाळतात. पण सुमनबाईंच्या शेतातले प्रयोग पाहून गावकऱ्यांना कौतुक वाटलं. बी-बियाणांची देवाणघेवाण सुरू झाली. हा बदल एरवी अशक्य होता. जिरायती स्वावलंबी शेतीनं सुमनताईचं उत्पन्न वाढलेलं नाही. पण एक व्यक्ती-माणूस म्हणून सन्मान वाढलाय. 'बिनविसाचं खायाला भेटतंय!' या त्यांच्या वाकप्रयोगाला अशा स्वातंत्र्याची किनार लाभलीय. ♀

शब्दसूची

बोरू – बोरुला सोनताग, धाकटी घागरी, किंवा घागरु असेही म्हणतात. बोरू (Crotalaria juncea) हे एक मातीची सुपीकता आणि रचना सुधारण्यासाठी हिरवळीचे खत म्हणून व तंतू उत्पादनासाठी वापरले जाते.

देव अंबाडी – अंबाडी चा प्रकार. देव अंबाडी ला येणाऱ्या लाल फुलांची चटणी, सरबत इ. गोष्टी बनविले जातात.

चुचाची भाजी – रानभाजीचा एक प्रकार. यालाच चिवळ/चिघळ असेही म्हणतात.

पाथरटाची भाजी – रानभाजीचा एक प्रकार. यालाच पाथरी/पातरी असेही म्हणतात.

तरोटा – रानभाजीचा एक प्रकार

तांदूळकुंद्रा – रानभाजीचा एक प्रकार.

चुरडा – पिकांवर येणारा रोग. ह्याला काही भागात मुरडा सुद्धा म्हणतात.

डवरणी – कोळपणी. पिकांमधील गवत काढण्याची प्रक्रिया.

पराटी – कापूस

गोमतेर – गोमुत्र

सोपेकॉम

सोपेकॉम ही नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाच्या क्षेत्रात काम करणारी स्वयंसेवी संस्था आहे. नैसर्गिक संसाधनांचा शाश्वत आणि योग्य वापर आणि त्यातून मिळणाऱ्या फायद्यांच्या वाटपात समता आणि सामाजिक न्याय (खास करून ग्रामीण भागातील दलित, भूमिहीन, स्त्रिया यांसारख्या वंचित गटांना) हे संस्थेचे मुख्य तत्व आहे. तसेच सोपेकॉम प्रशिक्षण, संशोधन आणि धोरणांवर परिणाम करण्यासाठी समर्थन या माध्यमातून भारतातील व मुख्यत्वे महाराष्ट्रातील गावपातळीवर काम करणाऱ्या संस्थांना मदतीचा हात देते.

सोपेकॉमच्या समन्यायी वाटप आणि संसाधनांचे एकत्रित व्यवस्थापन या विचारामध्ये नैसर्गिक संसाधने आणि लिंगभाव यांचा परस्परसंबंध अत्यंत महत्त्वाचा मानला आहे. नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाशी आणि विशेष करून जमीन आणि पाण्याशी संबंधी धोरणांमध्ये तसेच अभ्यासांमध्ये स्त्रियांचे प्रश्न ऐरणीवर आणण्याचे कार्य विविध प्रकारे सोपेकॉम तर्फे सातत्याने केले जाते.

मकाम

महिला किसान अधिकार मंच (मकाम) हे महिला शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर काम करणारे देशव्यापी नेटवर्क आहे. २०१४ मध्ये मकाम ची स्थापना झाली. देशभरातील २४ राज्यांतील १२० पेक्षा अधिक व्यक्ति, संस्था-संघटना, संशोधक, कार्यकर्ते आणि शेतकरी महिला या नेटवर्कमध्ये सक्रीय आहेत. शेतकरी महिला, विशेषतः वंचित समूहातील दलित, आदिवासी, विस्थापित, दिव्यांग, एकल महिला, यांच्या उपजीविकेचे हक्क संरक्षित करण्यासाठी मकाम विविध पातळीवर प्रयत्न करते. महिला शेतकऱ्यांना शेतकरी म्हणून ओळख मिळावी, जमीन व अन्य नैसर्गिक संसाधनावरील शेतकरी महिलांचा हक्क प्रस्थापित व्हावा ह्या ध्येयाने मकाम काम करत आहे. मकाम स्त्रीवादी विचारांनी प्रेरित असून शाश्वत आर्थिक, सामाजिक व पर्यावरणीय न्याय ह्या मार्गदर्शक तत्वांचा पुरस्कार करते.